

Eltűnt mindennapok nyomában

Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében
(Kiskunhalas 1760–1850)

Tanulmányunk elején azt a célt tűztük magunk elé, hogy megpróbáljuk a 200 kiskunhalasi hagyatéki leltárban rögzített, a mindennapok keretében szolgáló tárgyak mennyiségi elemzése alapján megismerni a 18–19. századi mezővárosi társadalmát. Kvantitatív módszerek alkalmazásával (pl. faktorelemzés) állapítottuk meg – a tárgyi világ egyéni különbségeit is figyelembe véve – a társadalom rendkívül összetett és különböző szempontok szerinti rétegződését: a nagygazdáktól a legszegényebb gazdálkodókig, a gazdálkodási eszközökkel alig rendelkező módosabb özvegyektől a csak szobát bérlő zsidó kereskedőig, szegényebb iparosokig. Ugyanakkor meglepő volt, hogy a halasi leltárak tükrözött tárgyi környezet mennyire egységes, alig találni néhány marginális csoportot, melyek tárgyainak összetétele alapvetően különbözik a többitől. A mennyiségek a meghatározók, úgy is fogalmazhatunk, hogy anélkül jutunk el a sok tárggyal, sok földdel és állattal rendelkező vagyonos rétegektől fokozatosan, éles határok nélkül a legszegényebb földnélküli, állapotot nem tartó rétegekig, hogy a tárgyak összetételében komolyabb torzulások lennének. A másik jellemzője a halasi társadalomnak, hogy mindenki, aki csak tehetett, gazdálkodott: papok, nemesek, zsidó vagy görög kereskedők, iparosok, redemptus gazdák, irredemptusok, zsellérek egyaránt. Tehát sokkal összetettebb kép bontakozik ki ebben a korszakban a halasi társadalomról, mint amit például Erdei Ferenc tapasztalt a 19. század második felének mezővárosi társadalmával kapcsolatban. Nem lehet élesen elválasztani az Erdei által leírt, a város központjában lakó városias kultúrájú rétegeket az őket térben is körülvevő tanyás gazdák csoportjaitól. A két réteg különbözősége csak egy más léptékű, a tárgyak kvalitatív különbségeit figyelembe vevő vizsgálatból derülhet esetleg ki.

Walter Benjamin detektívhez (Benjamin 1982:53), Hofer Tamás (1983:40–41) és Daniel Roche (1989:91) régészhez hasonlítja a mindennapok keretében szolgáló tárgyak történetével foglalkozó történészek, néprajzosok vagy antropológusok helyzetét.

A detektív és a régész is a hátrahagyott, tárgyasult nyomok alapján próbálja feltárni az emberek leghétköznapibb mozdulatait vagy viselkedését. A mindennapok története után érdeklődő történész is csak az elmúlt korokban élt emberek által hátrahagyott nyomokból tud következtetni viselkedésükre, életmódjukra. A nyomok azonban ritkák, az alsó társadalmi rétegek különösen keveset hagytak maguk után. Egyedül a hagyatéki leltárak őrizték meg több-kevesebb pontossággal az emberek mindennapjainak is a lenyomatát. Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy megismer-

jük az összes fellelhető kiskunhalasi hagyatéki leltárban (200 darab) összeírt tárgyállomány szerkezetének, mennyiségi mutatóinak elemzése alapján a mezőváros társadalmának rétegződését.

A kitűzött célok, a megközelítés és az alkalmazott módszerek számos korábbi és jelentős vizsgálat alapján alakultak ki. A legfontosabbak ezek közül Fél Edit és Hofer Tamás (1961; 1964; 1974; 1997) átányi kutatásai, Daniel Roche-nak (1979; 1981; 1989; 1997) 18. századi párizsi köznép mindennapjait és a korabeli öltözködési szokásokat elemző munkái, valamint a német néprajzosok/történészek (például Meiners 1985; Mohrmann 1984; 1990; Roth 1980) kvantitatív módszerekkel végzett elemzései. Hofer Tamás és Fél Edit egy jelenkutatásban valósította meg a lehető legteljesebben azt, aminek csak töredékeit lehet egy történeti kutatásban véghez vinni. A tárgyak és az ember kapcsolatának minden részletét bemutatták gazdagon adatolt munkáikban. Számunkra a tárgyak és a társadalmi rétegződés összefüggését tárgyaló részek voltak a legfontosabbak. Hiszen kiderült ezekből a fejezetekből, hogy a tárgyi világ összetétele, darabszáma milyen szoros összefüggést mutat a társadalmi rétegződéssel, sőt sok más tényezővel is (pl. az életciklussal), mennyire jól lehet jellemezni jellegzetes tárgyi világával egy-egy társadalmi csoportot a nagygazdáktól a szegény, egyedül élő özvegyekig.¹ A történeti kutatásban azonban teljesen más a kiindulópont, számunkra csak a hagyatéki leltárakban összeírt tárgyak léteznek, az őket használó emberekről alig tudunk valamit. Nem tudjuk, csak álmodozunk arról, hogy résztvevő megfigyeléssel vizsgáljuk a 18. századi tárgyak használóit, kikérdezzük érzelmi viszonyulásukat egy-egy tárgyhoz, meghallgassuk magyarázatukat egy-egy választás, döntés után. Régészhez vagy detektívhez hasonlít a helyzetünk, a rendelkezésünkre álló adatokat kell addig és úgy forgatni, sajtolni, elemezni, ameddig a történeti valóság nem tárul fel előttünk. Daniel Roche (1981) hasonló helyzetből kiindulva tárta fel a párizsi népesség legalsó, de változatos rétegeinek mindennapjait a házbeli élettől az olvasási szokásokon át az öltözködésig. Módszerének legfontosabb eleme a különbségek keresése és más adatok segítségével történő értelmezése. Bennünket is a különbségek és azok társadalmi-kulturális összefüggései érdekeltek leginkább és nem az például, hogy pontosan hány tárgya is lehetett valakinek a 18. század végén. Mindezen célok megvalósításában az idézett német kutatók jutottak bizonyos tekintetben a legtovább. Ők alkalmaztak először számítógépes adatbázisokat és kvantitatív módszereket vizsgálataikban. Munkáik bizonyították, hogy több száz hagyatéki leltárban összeírt több tízezer tárgy vizsgálatához elengedhetetlen egy számítógépes adatbázis létrehozása, és annak kvantitatív módszereket is alkalmazó elemzése.

Bár a cím a hétköznapi aprólékos elemzését sejteti, ebben a tanulmányban a fő célunk a mindennapok keretétől szolgáló tárgyak tükrözte emberek társadalmi-rétegződésének a megértése. Később kívánjuk, tanulmányunk tapasztalatait felhasználva, valóban a konkrét mindennapi viselkedést és annak különbségeit feltárni. Madártávlatból fogjuk leginkább szemlélni a tárgyi világokat. Hiszen csak egy nagy léptékű térképen lehet bizonyos összefüggéseket, egyfajta valóságot feltárni. A nagy lépték egy térképhez hasonlóan például azt jelenti, hogy a bútorok típusbeli, értékbeli eltérései és más részletei nem jelentkeznek a különbségek keresésekor. Az összes bútort vizsgáljuk majd egy tömegben, mintha ki lennének rakva egy csomóban az udvarokra, és mi fent ülnénk egy léghajón. Így a valóságnak olyan összefüggéseire, sajátosságaira is fény derülhet, amelyeket egy kisebb léptékű vizsgálat feltehetően másként mutatna meg.²

Megközelítésünkben nem tagadhatjuk le a manapság Magyarországon is egyre divatosabb mikrotörténeti irányzat hatását. Azonban annak kevésbé ismert társadalomtörténeti ágának eredményeit használtuk fel (Gribaudi–Blum 1990; Levi 1985; Revel 1996). Különösen érdekes Alain Blum és Maurizio Gribaudi elemzése, amelyben részletesen mutatják be konkrét példákon keresztül, hogy milyen veszélyekkel járhat az az eljárás, amikor a történész elemzése kezdetén a vizsgált társadalom egyéneit más kutatók, általa kreált vagy a korabeli hatalom akár adminisztratív, akár ideológiai alapokon létrehozott kategóriáiba, osztályaiba sorolja, és elemzését már e kategóriák alapján végzi. Saját elemzésükön keresztül is bizonyították, hogy mindig a változatos egyéni szituációkból kell kiindulni, és az egyéni szinten megragadott valóság és annak különbségei alapján kell végül a következtetéseket levonni. Számunkra ezek a felismerések különösen fontosak, mert a hagyatéki leltárak azt az egyedülálló lehetőséget kínálják, hogy egyéni szinten ragadjuk meg a mindennapok valóságát. Megközelítésünk egyik fő célja az egyéni szintnek a lehető legjobb megőrzése volt, amihez a megfelelő statisztikai eljárásokat és grafikus megjelenítést is meg kellett találnunk.

Elemzésünk alapjául 200 darab 1760 és 1850 között keletkezett kiskunhalasi inventáriumban összeírt kb. 36 ezer tárgy szolgál.³ Ekkora mennyiségű inventárium kezelését egy számítógépes adatbázis tette csak lehetővé.

A kiskunhalasi inventáriumok elemzése kapcsán először a háztartásokban összeírt összes tárgy vizsgálatára tesztek kísérletet, hiszen az egy-egy háznál található tárgyak száma nagy különbségeket mutathat, elemzésük kapcsán tanulságos következtetésekre tehetünk szert. Az összes tárgy vizsgálata kapcsán egy másik fontos problémát is érinthetünk, mégpedig a hagyatéki leltárak megbízhatóságát.⁴ Bár adatbázisunkban igyekeztünk a teljesnek tűnő leltárakat felhasználni (200 darab), a felvétel során több „gyanús” összetételűt, azaz kevés tételből állót is feldolgoztunk végül. Ilyen és más esetekben mindig felvetődött a kérdés, vajon egy hiányos leltárral állunk-e szemben, vagy csak ennyi, illetve ilyen – furcsa – összetételű tárgyakat találtak az összeírók. Egy-egy özvegy, idős vagy szegény ember tárgyi környezete sokszor nagyon torz összetételű és kevés darabból álló. Vizsgálatunk során tehát igyekeztünk megállapítani, hogy mennyire lehet a valóság tükörképe a leltár, illetve mennyire egy – különböző okokból – hiányos összeírás. A biztos választ sok esetben nem fogjuk megtalálni, a tárgyi világ ideáltípusa nem létezik, az egyéni sorsok vagy helyzetek végtelen sok lehetőséget és variációt rejthetnek (kor, társadalmi, vagyoni, családi helyzet stb.), amelyek feltárása a levéltári források segítségével sokszor reménytelen.

Mennyi tárgy található korszakunkban egy-egy háztartásban? Pontos választ adni képtelenség, de a mintánkban található 200 leltár összehasonlítása érzékeltetheti a mennyiségeket, az arányokat és a különbségeket.

Az 1. ábra a tárgyak darabszámát mutatja hagyatéki leltáranként, csökkenő sorrendben. A különbségek rendkívül nagyok, ha azt vesszük figyelembe, hogy volt, akinek több mint hatszáz, míg másoknak csak 30–40 tárgyat írtak össze. A nagy egyéni különbségek ellenére a grafikon arról is tanúskodik, hogy az eloszlás egyenletes, sokan hasonló mennyiségű tárgyat birtokoltak, a legtöbb háztartásban 200-nál kevesebb fordult elő. A mintánkban szereplő háztartásoknak majdnem egyharmada 100 és 200 darab közötti, míg újabb harmada 50 és 100 közötti tárggyal rendelkezett.

A tárgyi világra tett megállapításaink csak társadalmi kontextusba helyezve nyernek tartalmat. Kik azok, akiknek sok, illetve kevesebb vagy elenyésző mennyiségű tárgya volt? Különösen érdekesnek tartjuk a mintánk első harminc és utolsó húsz háztartásának a vizsgálatát, vagyis azokat, amelyek a legtöbb, illetve legkevesebb tárgyat birtokolták.

A 300 vagy annál több tárggyal rendelkezők között egyértelműen – mint ahogy az várható volt – a város gazdag, leggazdagabb lakosai szerepelnek. De a gazdagság csak az egyik jellemzőjük, társadalmi rétegződésük még inkább jellegzetes. A 36 háztartásból 15 nemes, kereskedő vagy iparos, vagyis több mint 41 százalékuk, ami az összes leltárhoz viszonyított arányukhoz képest nagyon magas szám (kb. 20–25 százalék). Ezen, „városiasabb”⁵ rétegek dominanciáját jelzi – akár szimbolikusan is –, hogy a legtöbb tárggyal (702) egy görög boltos rendelkezett 1828-ból,⁶ míg utána a második helyen a halasi plébános következett 662 tárggyal (1782-ből!). Különösen feltűnő a nemesek vagy nemesfeleségek és a kereskedők csoportosulása, akik még nagyobb arányban szerepelnek, mint az összes leltárban.

A nem „városias” rétegek – mint már jeleztük – a város gazdag földbirtokosaiból, általában a tanyás gazdákból kerültek ki. Többségük redemptus, több tucat vagy több száz juh és nagy földbirtok jellemezte vagyonukat. Jelentőségüket bizonyítja, hogy a harmadik legtöbb tárggyal rendelkező egy 486 juhot tartó, kb. 250 forintos földön gazdálkodó, 2 malommal rendelkező redemptus gazda. Ez a réteg is jóval nagyobb arányban szerepel a legtöbb tárggyal rendelkezők között, mint az összes inventáriumban.

Húsz leltárban írtak össze ötvennél kevesebb tárgyat. Vizsgálatuk annál inkább is fontos, mivel – mai tapasztalataink szerint – fölöttébb furcsa 20–30 tárgy egy háztartásban.⁷ A húsz leltárból tizenben 40 vagy annál több tárgy fordult elő, és csak négy esetben 30 darabnál kevesebb. A legkevesebb tárggyal (21) egy ötgyerekes, nyomási földdel rendelkező redemptus gazda szerepel, akinél állatot nem írtak össze, csak egy kevés szőlőt, aminek értéke 2-3 tehénnek felelt meg. A házát is hasonló értékűre becsülték, vagyis nem lehetett jelentős. Mindezekről eltekintve ez a leltár valószínűleg a hiányosak közé tartozik.

A huszonhat tárggyal rendelkező özvegyasszony helyzete némiképp különbözik. Ő egyedül élt házában egyik lányával (a másik már férjhez ment), szegénységét jelezheti, hogy két lovat is eladott az összeírás (1796) és az osztály (1806) között. Ez utóbbi idején már újból férjhez ment, de az összeírt tárgyak mindenképp egy átmeneti és szegény helyzetben levő özvegy életét tükrözik. A körülmények tisztázását nehezíti, hogy az általános szokásoknak megfelelően az asszony tárgyait nem írták össze.

Listánk harmadik legkevesebb tárggyal (27) rendelkező személyéről nem sokat tudunk, feltehetően azért, mert szegény, földnélküli volt. Két tinóján kívül vagyona nem volt, tárgyainak értéke és összetétele is szegénységére utal. Ez a háztartás is – az előzőekhez hasonlóan – egy jellegzetes állapotot rögzít: egy idősebb, házassággyerekekkel rendelkező, átmeneti állapotban levőt.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a legkevesebb tárggyal rendelkező háztartások egy része a halasi szegény rétegek tárgyi világát tükrözi (20 esetből hétszer szinte semmilyen vagyontárgyat nem írtak össze). Olyan átmeneti helyzetek is gyakoriak (idősebb emberek háztartása, ahol a tárgyi világ már megbomlott), mint amilyeneket az imént leírtunk, vagy amibe az a szegény – házat bérlő – csizmadia is tartozott, aki házának építése következtében adósodott el, és vagyona árverése ezt az állapotot tükrözte. Van

néhány olyan leltár is ebben a csoportban, amelyek nem teljesek, és azért kerültek felvétele, mert a bútorok összeírása megtörtént.⁸

A 200 leltár nagy többsége az előbb elemzett csoportok között helyezhető el, de a különbségek óriásiak közöttük. A mintánk vagyonos – elsősorban sok állattal rendelkező –, illetve nemes- vagy kereskedő-háztartásai kb. 200 vagy annál is több tárggyal rendelkeztek, míg kb. 200 alatt egyre inkább a szegényebb rétegek helyezkednek el. Az iparosok minden szinten megtalálhatóak, tárgyi világuk nagy különbségeket mutat.

A tárgydarabszám alapján történő vizsgálat sok érdekességet feltárt, de a valóság és a hagyatéki leltárak megbízhatóságának megismerése, valamint fő célunk, a tárgyak tükrözte társadalmi rétegződés megállapítása érdekében mindenképpen a tárgyi világ struktúrájának vizsgálatára kell koncentrálnunk. A tárgyi világ struktúrájának különbségei a vagyoni különbségeken túl már életmódbeli vagy kulturális különbségeket is jelezhetnek, a nagyon torz struktúrájú leltárak pedig az összeírás hiányosságára utalhatnak.

A tárgyi világ struktúráját hét tárgyfeleség: bútor, ruhanemű, ágynemű, konyhai-háztartási eszközök, szerszámok, gazdálkodási eszközök és egyéb tárgyak alapján vizsgáltuk.⁹ Mint minden csoportosítás, tipizálás, úgy ez is sok problémát vet fel. Rögtön le kell azonban szögeznünk, hogy jelen elemzésünkkel nincs más célunk, mint „madártávlatból” szemlélni és nagy vonalakban megérteni a tárgyi világo(ka)t és rajtuk keresztül a halasi társadalom rétegződését. Ezért nem akartuk további kisebb csoportokra bontani az előbb említett hét csoportot, már csak azért sem, mert későbbi elemzéseink – nem a jelen tanulmányunk – során kívánjuk ezt majd megtenni. A csoportok kialakítása ettől függetlenül magyarázatot kíván.

A ruhanemű-ágynemű szétválasztása indokolt, hiszen két jól elkülöníthető tárgycsoportról van szó. Például míg az utóbbi általában a feleség vagyonához tartozott, az előbbi gyakran a férj ruhadarabjait is jelentette. Ettől függetlenül a kettő – például mennyiségi – összefüggése nem tagadható, bár a ruhaneműt csak a leltárak 56 százalékában írták össze, míg az ágyneműt 67 százalékában. Problémát jelentett az elemzés során az összeírt ruha mennyiségének leltáronkénti rendkívül nagy ingadozása is, ami a ruhanemű összeírásának bizonytalanságait is jelezheti. A két tárgytypus több más problémát is felvet, hiszen tudjuk, hogy ezek általában a feleség vagyonához tartoztak, amit nem kellett összeírni az árvák vagyonával. Elemzéseink nyomán könnyű volt kimutatni, hogy az ágyneműt nem tartalmazó leltárak erre az okra vezethetők vissza, és nem társadalmi vagy vagyoni különbségekre. Éppen ezért az ágyneműs és ágynemű nélküli leltárakat elemzéseinkben mindig külön kezeltük.

Vitatható a konyhai-háztartási tárgyak együttes kezelése is, hiszen ez a csoport átlagosan a tárgyi világ 40–60 százalékát jelenti. Bár sokféle tárgy tartozik ebbe a tág csoportba – a tálalás, a sütés-főzés, a feldolgozás, a tárolás, a mosás stb. eszközei –, igazából legfeljebb a tálalás eszközeit lett volna érdekes különválasztani, amit ebben a megközelítésben nem tartottunk fontosnak.

Magyarázatot kíván a „szerszám” tárgytypus is. Itt található minden olyan tárgy, amely nem tartozik közvetlenül az állattartás, a földművelés vagy a szőlőművelés eszközkészletébe. Így például az iparosok munkaeszközei és a földművelő gazdaságok hasonló eszközei is, mint például a balták, a fejszék, a kalapácsok, a fűrészek stb. Ennél a csoportnál egy-egy tárgy hovartartozása nem befolyásolja elemzéseink eredményét, de az egész csoport elválasztása a szőlőművelő, földművelő, illetve állattartó eszközöktől sok érde-

kes összefüggésre és különbségre mutathat rá. Végül szólni kell a legritkább tárgytípus-ról (egyéb), amely csak 50 százalékában fordult elő a leltáraknak, és amit némi túlzással „civilizációs tárgyaknak” is nevezhetünk. Legjelentősebb csoportja a könyv, de ide tartoznak a fegyverek, játékok, ékszerek, dohányzóeszközök stb. is.

A tárgyi világ összetételéről is – az előzőekben ismertetett csoportok alapján – az 1. ábra tájékoztat, melynek egyik érdekessége, hogy nagy vonalakban végig – a legtöbb tárgy-as háztartástól a legkevesebbel rendelkezőig – hasonló marad a tárgyi világ struktúrája. Ezt a 2. ábra is megerősíti, ahol három metszetben vizsgáltuk ugyanezt a kérdést. A 2. ábra az eddigieknél is jobban látszik a tárgyi világok különbsége, hiszen a sok tárggyal rendelkezők egy-egy jelentősebb tárgytípusa szinte kiteszi a kevés tárgy-al rendelkezők összes tárgyát. Ezen az ábrán, de a 3. ábrán még inkább szembetűnő, hogy az arányok mennyire hasonlóak, bár megállapítható, hogy minél kevesebb tárgya van valakinek, annál jelentősebb arányt képviselnek a bútorok és az ágynemű, és annál kevesebbet a konyhai-háztartási eszközök. Nem beszéltünk eddig a munkaeszközök két csoportjáról, pedig ezek mennyiségi különbségei alapvetően meghatározhatják egy-egy háztartás lehetőségeit, vagyoni vagy társadalmi helyzetét. Talán azt is érdemes megállapítani, hogy mennyire dominálják (kb. 80 százalék) a tárgyi világot a munkaeszközök és a konyhai-háztartási eszközök, vagyis általában a termeléshez és feldolgozáshoz kapcsolódó tárgyak.

Az eddig bemutatott ábrák segítségével a tárgyi világ átlagos jellemzőit elemeztük. Az átlag egyik legegyszerűbb és alapvető eszköze a jelenségek bemutatásának, de alkalmazásakor az egyéni különbségek, különleges esetek eltűnnek. Ezért, hogy legfőbb célunkat megvalósítsuk, vagyis hogy egyéni szinten ragadjuk meg az anyagi kultúra valóságát, a 200 leltár tárgyi világának hasonlóságait és eltéréseit kell feltárnunk. Kik azok, akik tárgyi világának összetétele hasonló, miben állnak a hasonlóságok és eltérések, milyen társadalmi vagy kulturális okokkal magyarázhatóak ez utóbbiak?

A tárgyi világ struktúrájának különbségei már a 1–3. ábrákról is leolvashatóak voltak, de a különbségek még érzékelhetőbbé válnak, ha egyéni bontásban mutatjuk be (4. ábra). A 25 legtöbb tárggyal rendelkező tárgyi világa bizonyos fokú hasonlóságok mellett (pl. a konyhai-háztartási eszközök dominanciája vagy a bútorok hasonló jelentősége) nagy különbségeket is rejt. Elég, ha a három legtöbb tárggyal rendelkezőt vizsgáljuk, rögtön három teljesen eltérő tárgyösszetétellel bírót találunk, amellet hogy általános vonatkozásokban nagy hasonlóságok is felfedezhetőek. Az első – mint már elmondtuk – egy görög kereskedő, a második a katolikus plébános. Tárgyi világuk, ha csak a bútort, ágyneműt és ruhát nézzük, szinte teljesen megegyezik, viszont a munkaeszközök mennyisége már óriási különbségeket mutat. A plébánosnak arányait tekintve alig volt, a kereskedőnek pedig annyi, mint a harmadik legtöbb tárggyal rendelkező redemptus gazdának. Bizonyos tekintetben a tárgyi világok két nagy ellentétét jelentik. Azonban a redemptus gazda is különbözik a hozzá valamennyire hasonló tárgyi világgal rendelkező kereskedőtől. A munka- és konyhai-háztartási eszközeik száma hasonló, de a gazdának már jóval kevesebb bútora, ruhája, ágyneműje és egyéb tárgya volt. Mint láttuk, elég volt három személy, és máris az egyéni helyzetek változatosságába botlunk, és ha végigtekintünk az ábrán, a tárgyi világok struktúráját vizsgálva a sok hasonlóság mellett további különbséget fedezünk fel.

A grafikai ábrázolás beszédessége ellenére ugyanakkor képtelenség ilyen módszerrel, tapasztalati úton rendszerezni a 200 leltár által megőrzött tárgyi világokat. Az eltérések és a hasonlóságok rendszerezésére, vagyis az elemzésünk alapjául szolgáló táblázat (kétszáz sor és hét oszlop adatai) összefüggéseinek a megértéséhez mindenképpen valamilyen statisztikai módszert kellett alkalmaznunk. A faktorelemzés módszerét választottuk, amelynek segítségével sikerült az egyéni szituációkat rendszerezni, és létrehozni a hasonló tárgyi világgal rendelkezők csoportjait.¹⁰ Ugyanakkor a faktorelemzés eredménye önmagában nem bizonyított semmit, csak hipotézist adott a kezünkbe. Az általa kijelölt hasonló tárgyi világú csoportokat egyszerű tapasztalati úton is ellenőriztük. A nyilvánvaló hibák kijavításán, valamint kisebb módosításokon túl érvényesültek, megmaradtak a kialakult nagy tendenciák. Elemzésünk célja az volt, hogy a tárgyi világok és csakis a tárgyi világok alapján állapítsuk meg a kétszáz leltár tükrözte mezővárosi társadalom különböző csoportjait. Az elemzés tehát egyrészt a darabszámokra támaszkodott, de figyelembe vette – a faktorelemzésnek köszönhetően is – a tárgytipusok arányait is. A faktorelemzés által kialakított, majd tapasztalati úton tovább módosított, változó egedszámú csoportokat tárgyi világaik struktúrájának átlagaival jellemeztük. Az összes csoport átlagait a 5. ábra mutatja.¹¹ Végezetül a hasonló tárgyi világú csoportok társadalmi és vagyoni jellemzőit állapítottuk meg.

Az 5. és az arányokat mutató 6. ábrán is igazolódnak eddigi megfigyeléseink. A kiskunhalasi hagyatékok közötti különbségek legnagyobb részét mennyiségi különbségek, amelyek legjobban a konyhai eszközök darabszámával függnek össze. A tárgyi világok összetételének eltérései kevés kivételtől eltekintve minimálisak. Ez utóbbira jó példa, hogy alig találni olyan módosabb háztartást, ahol ne lenne nagyobb mennyiségben gazdálkodási eszköz. Az amúgy is kevesebb számú, gazdálkodási eszközzel nem rendelkező háztartások között kevés azoknak a száma, amelyeknek tárgyi világa egy más típusú, nem mezőgazdasági életformát tükröz. Éppen ezért a grafikonon látható csoportok kialakulását a gazdálkodási eszközök és a vele szorosan összefüggő szerszámok mennyisége és aránya alapvetően meghatározza. Ez azt jelenti, hogy a legtöbb háztartás struktúrája hasonló, amit legjobban a konyhai-háztartási eszközök magas, 50 százalék feletti aránya jellemez. Ettől jelentősen csak a sok gazdasági eszközzel, illetve szerszámmal rendelkezők térnek el, náluk a konyhai-háztartási eszközök aránya 50 százalék alatt ingadozik. Ez utóbbi leginkább az első három csoportra jellemző, ahol a munkaeszközök (szerszámok és gazdálkodási eszközök együtt) mennyisége és aránya is nagyon nagy. Ezekben a csoportokban véljük felismerni Kiskunhalas legjelentősebb gazdálkodóit, illetve iparosait. Feltűnően nagy a különbség az első két nagygazdálkodó csoport gazdálkodási és szerszámkészlete és a többi gazdálkodó eszközkészlete között. A harmadik-negyedik-től¹² a kb. a hatodikig terjedő csoportok gazdálkodási eszközeinek mennyisége hasonló, átlagosan kb. 30–40 darab, de tárgyi világuk más tételeinek nagy eltérései alapvető – társadalmi, vagyoni, kulturális – különbségeket sejtetnek közöttük. Itt tehát a gazdálkodási eszközök egyfajta közép- és kisgazdaságokhoz szükséges mennyiségei érhetőek tetten, míg a kb. 8–17 darabos átlagnál kevesebbel rendelkezők (7–9. csoport) nyilvánvalóan már csak a gazdálkodáshoz – akár csak a szőlőműveléshez – szükséges eszközök minimumával rendelkeztek.

• De felvetődik a kérdés, hogy az inventáriumokban összeírt gazdálkodási eszközök mennyisége vajon mennyire a valóság tükré, illetve mennyire következik az a forrás egye-

netlenségeiből. Gyakran tapasztaltuk, hogy egyes esküdtek, akik az összeírást végezték, például a kocsit, az ekét vagy a lószerszámot egy tételbe, míg mások darabonként írták össze. Elképzelhető-e, hogy a darabszámok ezeket az összeírásból fakadó különbségeket mutatják ki, és nem a tárgyi világ valós különbségeit? E bizonytalanság kiküszöbölésére megvizsgáltuk a gazdálkodási eszközök összetételét. Az igaerővel bírás fontos mutatója a gazdálkodás jellegének, így az eke, a kocsi, a szekér vagy a szán jelenléte a hagyatékban és aránya egy-egy csoporton belül már jól megmutatja a gazdálkodás valóságos jelentőségét. Az egy-egy csoportra kiszámolt igaerővel bírás arányáról a függelék 3. táblázata tájékoztat.

Vizsgálatunk egyértelműen megerősíti a gazdasági eszközök elemzése kapcsán mondtakat; a tárgyi világ alapján kialakult csoportok nem a forrás esetlegessége (néhány kivételtől eltekintve) folytán keletkeztek. Minél kevesebb a gazdasági eszköz, annál kevesebb az igaerővel rendelkezők aránya egy-egy csoporton belül (lásd a függelék táblázatait). Míg a nagygazdálkodók csoportjainál mindenkinek volt ekéje vagy kocsija, szekere, szánja, addig a középgazdaságoknál ez az arány már kb. 80, illetve 60 százalékra csökken. A kevés eszközzel rendelkezőknél már sokkal esetlegesebb az igaerővel rendelkezők előfordulása, míg a gazdálkodási eszközzel nem rendelkezőknél szinte elképzelhetetlen (nem volt mérésre alkalmas esetszám).

A konyhai és munkaeszközök mennyiségének és arányának eltérései kijelölték a tárgyi világon keresztül tükröződő mezővárosi társadalom jellegzetes nagy csoportjait. A bútorok – elsősorban mennyiségi – eltérései egy-egy csoporton belül tovább finomítják az eddig elmondottakat, lehetővé teszik a hasonló mennyiségű munkaeszközzel, illetve konyhai-háztartási eszközzel rendelkezők közötti további különbségtételt. Az ágynemű, a ruhanemű és az egyéb tárgyak többé-kevésbé követik ezeket a mennyiségi és aránybeli különbségeket, érzékelhetőbbé, megfoghatóbbá teszik az egyes csoportoknak a mindennapok világáig hatoló különbségeit. Így válnak például két csoportra a nagygazdálkodók és a középgazdaságok. Mindkét esetben a hasonló mennyiségű munkaeszközzel rendelkezők közötti óriási különbségek válnak érzékelhetővé. A bútor, ágynemű vagy például az egyéb tárgyak száma sokkal nagyobb különbségeket mutat, mint azt a gazdálkodási eszközöknél tapasztaltuk, és ez feltehetően a vagyoni és társadalmi helyzettel is szoros összefüggést mutat.

A gazdálkodási eszközzel nem rendelkezők tárgyi világának összetétele nem mutat olyan nagy eltéréseket, a munkaeszközök hiányával értelemszerűen megnő a konyhai és más eszközök, például a bútorok aránya. Az sem meglepő, hogy e második nagy csoport több mint kétharmada a 200-nál kevesebb tárggyal rendelkező rétegek közül került ki. Míg a kb. nyolcvan legtöbb tárggyal rendelkező közül csak öt került ebbe a csoportba (azok is elsősorban azért, mert az összes tárgyukhoz képest elenyésző mennyiségű a gazdálkodási eszközük), addig a hatvanöt, legkevesebb tárggyal rendelkező közül (a tárgydarabszám kisebb száznál) kilenc. A csoport összetételének pontosabb magyarázata csak társadalmi-vagyoni jellemzők, de leginkább az egyes esetek számbavételekor válik majd egyértelművé.

Miután ismertettük, bemutattuk a tárgyi világ hasonlósága alapján kialakult csoportokat és a kialakulásuk alapjául szolgáló összefüggéseket, a legérdekesebb kérdésre kell választ keresnünk: kik azok az emberek vagy melyek azok háztartások, amelyek egy csoportba kerültek? Vannak-e közös vagyoni vagy társadalmi jellemzőik? Kérdéseink meg-

válaszolásához – kutatásunk jelenlegi állásában – csak a hagyatéki leltárak szolgáltatta információkat használtuk fel.

Például a vagyon nagyságának összehasonlításával már jobban megfoghatóvá válnak a tárgyi világok hasonlósága alapján kialakult csoportok. A vagyon nagyságát az állatszámmal és a földnagysággal tudtuk csak mérni, amelynek eredményéről a 7. ábra tájékoztat.¹³ A grafikonon és a 2. táblázatban (függelék) az egy csoportra jutó átlagos állatszámot (ökör, tehén, növendék állat, ló, juh) számítottuk ki.¹⁴ Az állatszám átlaga az összeírás esetleges hiányosságából következően az állatvagyon különbségeire hívja fel inkább a figyelmet, és sokkal kevésbé alkalmas az átlagos állatszám bemutatására. A különbségek, eltérések is érzékeltetik és értelmezik a tárgyi világ alapján kialakult csoportokat. Az állatvagyon átlagos nagysága egyértelmű összefüggést mutat a tárgyi világgal. A sok tárggyal és sok gazdálkodási eszközzel rendelkezők sok állatot birtokoltak, a kevés eszközzel rendelkezők viszont nagyon keveset, illetve szinte semmit. Az állattal nem rendelkezők pontosan egybeesnek a gazdasági eszközzel nem rendelkezőkkel, és ez alól kivételt csak két kisebb csoport jelent. Ez utóbbiak viszont, mint majd látni fogjuk, módosabb, illetve városias foglalkozású rétegek, akiknél az állatvagyon főleg juh formájában volt jelen. A gazdálkodó csoportok tárgyi világának jelentősége és az állatvagyon nagysága között nagyon erős a korreláció. Jól kirajzolódik a nagy-, a közép- és kiscgazdaságok csoportjainak kisebb-nagyobb különbségeket mutató sora.

A nagygazdaságok állatállománya, hasonlóan gazdálkodási eszközük mennyiségéhez, nagyságrendekkel nagyobb, mint a közép- és kiscgazdaságoké. Kivételt csak a juhállomány jelent, amely feltűnően nagy a módosabb középgazdaságoknál. Ez utóbbiak abban is a nagygazdához hasonlítanak, hogy nagyon magas az állattal rendelkezők aránya a csoporton belül (kb. 80 százalék). A magas juh-, illetve lódarabszámtól eltekintve a két nagygazdálkodó-csoportot követő öt csoport (3–7.) állatállományának hasonló nagysága megfelel a gazdálkodáshoz szükséges eszközeik mennyiségénél is tapasztalt közel azonos mennyiségekkel. A gazdálkodók legszegényebb rétegeinél az állatállomány nagyon kevés, de már létezése is esetleges, hiszen a két ebbe e körbe tartozó csoportnál (9–10.) 10–16 százalék az állattal rendelkezők aránya.

Az egyértelmű összefüggések mellett számos finomabb, magyarázatra váró eltérés is felfedezhető, például az állatszám alapján is megállapítható módosabb középgazdaságok és az őket követő közép- és kisebb gazdaságok közötti, már a tárgyakban is tetten ért különbözőség. A 6–7. csoport kisebb gazdaságainál magyarázatot kell találni arra, hogy a sok gazdálkodási eszközzel rendelkezőknek miért van kevesebb állata, és a kevés-sel rendelkezőknek miért ilyen sok.

Választ kérdéseinkre, valamint egy-egy csoport társadalmi, vagyoni összetételének jobb megismerését is csak a részletes, az egyénekre lebontott csoportfeltárásoktól várhatjuk. Ebben a megközelítésben tudjuk csak vizsgálni a vagyonosság egy másik fontos mutatóját, a földbirtok nagyságát is.¹⁵

A főbb tendenciák már eddig is kirajzolódtak, hiszen a sok darabból álló és változatos tárgyi világ a módos, a sok állatot tartó rétegekre jellemző, míg minél kevesebb tárgya volt valakinek, annál kisebb volt a valószínűsége, hogy jelentős önellátó gazdálkodást folytatott. A hagyatéki leltárak tükrében úgy tűnik, hogy szinte mindenki gazdálkodott, akinek volt erre lehetősége. A hasonló volumenű gazdálkodást folytatók között ugyanakkor nagy társadalmi és kulturális különbségek is lehettek. Csak a tárgyi világ minden-

napokig hatoló részletes elemzése fogja kimutatni az igazi különbségeket. Ezek a nagy különbségek vizsgálatunk léptékéből következően csak nagy vonalakban érhetők tetten. Például jól árulkodik a különbségekről egy-egy csoport társadalmi összetétele, bizonyos tárgyak száma vagy a tárgyi világ struktúrája.

A két nagygazdálkodó-csoport minden eddigi mutatójával kiemelkedett a többi gazdálkodó közül. Sok gazdasági eszközük és sok állatuk volt. Két csoportra lehetett őket bontani a bútór és más tárgyak mennyiségét alapul véve: egy vagyonosabb és egy kevésbé vagyonos csoportra. Az első csoport bútór és ágyneműátlaga sokkal magasabb, mint a másik csoporté. Ha egyénileg vizsgáljuk a két csoportot, kiderül, hogy az első csoportban hét esetben harmincnál több bútór és huszonhatnál több ágynemű szerepel. A másik csoportban 24 a legtöbb bútór, míg a legkevesebb 11 darab, de a többség kb. 20 bútórral rendelkezett. Az ágynemű csak egy esetben több 20-nál. Feltűnően nagyok a konyhai-háztartási eszközök tekintetében is a különbségek (az átlag 97, illetve 180 darab). Ezek egyik oka a hiányos összeírás, mivel előfordult (2-3 eset), hogy csak többes számban írtak össze bizonyos tárgycsoportokat (pl. „cserepek”, „tálak”). De ettől függetlenül, míg az első csoport zömének (7) 130-nál jóval több, három esetben 200-nál is több, addig a második csoportból hét esetben 80 és 140 darab között ingadozott konyhai-háztartási eszközeinek mennyisége. A munkaeszközök kisebb különbségeitől eltekintve tehát óriásiak az eltérések.

Az állatállomány is igazolta ezt, ahol leginkább a juhok száma figyelemre méltó. Az első csoportban egy kivételtől eltekintve minden esetben nagyszámú juhot írtak össze, míg a második csoportban hasonló darabszámokat, de csak öt esetben. A marhák és a lovak száma is jelzi, hogy az első csoportban több a gazdagabb birtokos (nyolcnál több ökör három, illetve egy esetben). A földbirtok nagysága is megerősíti az eddig elmondottakat. Az első csoportban hét esetben volt 100 vagy annál több redemptiós forint után járó földdel rendelkező gazda, míg a második csoportban négy esetben. Ha tovább vizsgáljuk a két csoport földvagyonát, kiderül, hogy míg az elsőnél két olyan birtokos is van, aki nagy mennyiségű földet vett vagy zálogolt, addig a második nagygazdacsoportban egy, de kisebb volumenű ilyennel találkoztunk és egy olyanal, aki földjét már zálogba adta. A másik különbség, ami magyarázhatja a két csoport különbségeit, de ugyanakkor hasonlóságait is, az időtényező, amire tanulmányunk végén majd részletesebben visszatérünk. Feltűnő, hogy a kevesebb tárgyval rendelkező, de sok földet birtokló nagy redemptus gazdák közül (második csoport) négyből kettőnek a vagyonát az 1770-es, egynek az 1790-es években írták össze, míg az első csoportban a hétből egy az 1780-as, illetve egy az 1790-es évekből származó nagygazda volt. Minden valószínűség szerint a korszakunk elejéről származó nagygazdálkodók tárgyi világa sokkal szegényesebb volt, mint a korszakunk végétől származóké. A magyarázatok közül nem szabad kifelejteni azt sem, hogy a korai időszakban az összeírás sokkal esetlegesebb volt, sokkal több – nem fontosnak tartott – tárgy kimaradhatott az inventáriumokból. A második csoportot társadalmi rétegződését tekintve egységes, egy molnár kivételével csak redemptus nagygazdák (ketten közülük szenátorok is) alkotják.

Az első csoport már sokkal vegyesebb, de itt is – természetesen – a többség redemptus. A csoport gerincét a redemptus nagygazdák alkotják, akik mellett ki kell emelni két nemest és egy görög kereskedőt. Ez utóbbi rétegek már magyarázzák is részben a két nagygazdacsoport anyagi kultúrájában tapasztalt óriási különbségeket. A görög keres-

kedő 1500 juhot tartott, és nagyon sok földet vásárolt vagy zálogolt. Ebben a csoportban tehát a mezővárosi társadalom leggazdagabb és vezető rétegei vannak egyértelműen jelen. Míg itt a csoport jellegzetes elemei, a több ezer forintért az 1820-as és 1830-as években földet vett, feltehetően nem ősi redemptus lakosok, addig a másik csoportot, mint említettük, a korszakunk első feléből származó nagy redemptus birtokkal rendelkezők alkotják, akiknek az anyagi kultúrája jóval szegényesebb. A második csoportban összességében tekintve egy kevésbé módos, több esetben valószínűleg elszegényedett vagy már felbomlott gazdaságok csoportja található.

Ezt a két nagygazdálkodó-csoportot egészítik még ki a módosabb iparosok, akik közül négyen-öten képviselik magukat a mintánkban. Egy takács és egy kovács a több mint százhatvan darabos szerszámkészlete mellett kb. nyolcvan gazdálkodási eszközzel is rendelkezett. Mind a ketten redemptusok lehettek, de legalábbis az egyik biztosan. Ez utóbbi egy 84 forintos és néhány zálogos földdel rendelkezett. Állatszámuk már nem volt olyan jelentős. További két iparos 80–90 szerszáma mellett több mint 50 gazdálkodási eszközzel rendelkezett, míg egy harmadik közel hasonló mennyiségű szerszáma mellett már csak 39-cel. Míg az első kettő komoly gazdaságot vitt, az egyiknél jármokat, három szántóvasat, kocsit, szekeret írtak össze, addig a harmadik csak szőlőműveléshez és kevéske káposztaföldjének műveléséhez rendelkezett nagyobb számú kézi eszközökkel és kocsival. De ez utóbbi már inkább a középgazdaságok közé tartozik, míg a csoport utolsó tagja, aki szintén iparos (csizmadia), már a kisgazdaságok közé, hiszen húsz gazdálkodási eszköze szőlőművelésre volt csak elegendő. Az eddigi kutatások eredményeit összehasonlítva érdekes, hogy Halason milyen komoly gazdálkodást folytatott az iparosok egy része. Kocsis Gyula (1993) Cegléden ennek az ellenkezőjét tapasztalta a 19. század közepén, ott az iparosok ekés földművelést nem végeztek.

Az eszközkészlet alapján a közép-, illetve kisgazdaságok közé soroltunk a mintánkban kb. három-négy csoportot. A gazdasági eszközök mennyiségének eltérései meglepően kicsik voltak a csoportokon belül, a többség 25–40 darabbal rendelkezett. A hasonló mennyiségű gazdálkodási eszközökkel párosult a nagyságrendileg azonos, a nagygazdaságoknál jóval kisebb állatszám is. A gazdálkodás bizonyos fokú azonosságai ellenére a vagyoni, a társadalmi és a kulturális különbségek óriásiak voltak közöttük. A módos, középgazdaságokkal rendelkezőktől és a város vezető rétegei közé tartozóktól a szegény vagy elszegényedett redemptusokig és irredemptusokig ölelik fel Kiskunhalas gazdálkodóit ezek a csoportok.

Már gazdálkodási eszközeik mennyisége alapján is valamennyire kiemelkedik a középgazdaságok két csoportja. A többségnek 35–40 szerszáma és gazdálkodáshoz szükséges eszköze volt, és feltűnően homogén ezen eszközök mennyiségi eloszlása. A nagy különbségek a tárgyi világ más tételeiben fedezhetők fel. A középgazdaságok első módosabb csoportjába tartozók többsége harminc-negyven bútorral és harminc darab ágyneművel rendelkezett. Konyhai eszközeik száma is nagyon magas, tizenháromból kilencnél több mint 130, de négy esetben több mint 200 darab. Tárgyi világuk ezen elemeit tekintve tehát teljesen a nagygazdálkodókéhoz hasonló. A földvagyon is igazolja, hogy a város leggazdagabb rétegei képviselik közöttük magukat. Ketten birtokoltak 100 forintnál nagyobb ősi redemptus földeket, míg többen (4) rendelkeztek nagyobb mennyiségű ősi, illetve zálogolt földdel vagy béreltek tanyákat. Ezek a nagyobb gazdaságok azonosak a nagy állatállománnyal rendelkezőkkel is, ami azt jelenti, hogy többen közülük

4-600 darab juhot tartottak. Meglepően kevesen tartottak viszont ökröket, és a tehének vagy a lovak száma sem volt olyan jelentős. A csoportban több kisebb földdel vagy csak szőlővel rendelkező is található. Ezek közül az egyik redemptus gazda csak huszonöt forintos földdel rendelkezett, és bútorszáma is a legalacsonyabb (27), miközben tárgyi világa összességét tekintve jelentős (289 darab). Jellegzetes a két, szőlővel, valamint egy módosabb, kb. hetven hold földdel rendelkező özvegy. Feltehetően az osztozkodás során a jelentős méretű szőlőt és a juhok egy részét hagyták rájuk (az egyik szőlősnél 120, illetve a hetven holdasnál 150 darab). Ez a három özvegy már átvezet a csoport társadalmi-foglalkozási összetételére, hiszen ők nemcsak özvegyek voltak, hanem nemesek is. Rögtön érthetőbbek a csoport tárgyi világának jellegzetességei, ha a többséghez tartozó redemptus gazdákhöz hozzászámítjuk a három nemes származását, a katolikus plébánost 10 állatával (2 tehén, 3 ló és 5 növendék), egy zsidó kereskedőt, aki két tanyát bérelt és 460 juha volt, valamint egy vasáruboltost. A csoportot zömében a nagyobb gazdánál kisebb vagyonúak alkották, akik egy középgazdaság eszközkészletével rendelkeztek. A gazdálkodás kisebb jelentőségére utal az is, hogy a gazdálkodási eszközök gyakran csak 8–10 százalékát tették ki az összes tárgynak, miközben a nagygazdánál 20–30 százalékot. Ez egyrészt összefüggött vagyoni helyzetükkel, amit az állatszám és a földbirtok nagysága is alátámaszt, másrészt társadalmi helyzetükkel: boltos, plébános, özvegy. A bútoraik, ágyneműik, ruháik, konyhai-háztartási eszközeik és egyéb tárgyaik nagy száma egyértelműen az első, a város módos csoportjához kapcsolja többségüket. Feltűnő a két csoport vagyonának és tárgyi világának hasonlósága, különös tekintettel a juhtartás óriási és a többi csoporthoz viszonyított egyedülálló jelentőségére. A juhtartással Halason nem az ősi redemptus gazdák foglalkoztak elsősorban, hanem a városba frissen költözöttek vagy földet szerzők. Ezt a mintánk is igazolja, hiszen a juhtartók társadalmi összetétele nagyon vegyes, több nagygazda mellett görög és zsidó kereskedők, nemesek és iparosok is közéjük tartoztak.

A középgazdaságok második – szegényebb – csoportja alapvetően különbözik az előzőtől mind tárgyi világának jellegzetességeiben, mind társadalmi-vagyoni összetételében. Az egész mintánk egyik leghomogénebb csoportjáról van szó, ahol az egyedi eltérések minimálisak. Míg a gazdálkodási eszközök darabszáma megegyezik a módosabb középgazdaságokéval, addig az aránya a tárgyi világon belül már jóval magasabb, többségük-nél 13–14 százalék. A bútor, az ágynemű vagy az egyéb tárgyak tekintetében viszont sokkal szegényesebb, akárcsak a nagygazdaságok második csoportjáé. A csoport társadalmi-vagyoni összetétele alátámasztja szintén a csoport homogén jellegét. Csak redemptus gazdák alkotják, akiknek állatvagyonra mellett a földvagyonra is nagy hasonlóságokat mutat. A földvagyon nagysága a redemptussághoz szükséges minimális földnagyság (20–25 Ft) és hatvanhat forint között ingadozik. A két kevés redemptionális földön (13 Ft) gazdálkodó is zálogolt másoktól földeket. Egy nagy, száz forintos vagy annál több földdel rendelkezőt sem találunk ebben a csoportban. Homogenitását erősíti a juhtartás minimális jelentősége is. A csoport gerincét tehát az ekés földművelést végző, szegényebb középgazdaságok teszik ki, amelyeknek állattartáshoz és földműveléshez szükséges eszközeik is voltak. Eszközkészlete és földnagysága alapján is az egyik legjelentősebb gazdaság ökröket és juhokat is (30 darab) tartott, és bérest is fogadott. A szegényebbek közül (3-4 eset) is mindenkinél összeírtak állattartó eszközt, de állatot már nem mindig. Ugyanezeknél az eszközkészlet is tükrözte az elszegényedés vagy esetleg a

megőregedés következtében a gazdaságok megbomlott jellegét. Ezt a földbirtokok állapota is igazolja, hiszen a csoport szegényesebb eszközkészlettel rendelkezőinek földje vagy földjeik egy része zálogban volt, esetleg árendába volt kiadva (pl. a juhokkal együtt). Azonban az ilyen esetekben is viszonylag nagy volt a munkaeszközök száma, a legszegényebbnél is lehetővé téve a jelentős szőlőművelést. Tárgyi világuk más elemei nagyon hasonlítottak a második nagygazdálkodó-csoportéra. Különösen igaz ez a bútorra és az ágyneműre, kevésbé a konyhai-háztartási eszközökre. Ez utóbbiból három-három esetben kb. 200 és 150 darab fordult elő, de akinek kevesebb volt, annak is legalább 130 darab. Vagyis komolyan felszerelt háztartásokról van szó, még ha a szegényesebbek is. A bútoraik összetételéből és jellegéből következően – a korábbi vizsgálataink tapasztalatai alapján (Granasztói 1996a) – már egy erősen parasztos tárgyi kultúrájú csoportról van szó.

Az előbb elemzett középgazdaságok tárgyi világához hasonlít a nyolcadik csoport tárgyi világának több mennyiségi adata, hiszen átlagosan 18 darab bútor, 100-nál több konyhai-háztartási eszköz jellemzi az összesen 2–300 tárgyából álló hagyatékukat. Az egyik nagy különbség a kevés gazdálkodási eszköz (átlag 15,6), a másik a nagyszámú ruha és ágynemű. A kevés gazdálkodási eszköz mind kézi és elsősorban szőlőműveléshez szükséges eszközt takar, ekés gazdaságot nem találtunk közöttük. Egyetlen esetben írtak össze állattartáshoz szükséges eszközöket (egy kantárt és egy harangot), de azokat is a padlácson. Ez utóbbi tény is jelzi, hogy átalakult, szétesett, széthordott gazdaságokról lehet szó. Ezt csak megerősíti, hogy két hagyatékban is kb. 20 darab zsákot írtak össze, amelyek egy korábbi nagygazdaság maradványai lehetnek. A földvagyon nagysága is megerősíti az eddig mondottakat: nem szegény gazdaságok maradványairól van szó. Öt esetből háromszor 40–60 forintos földet írtak össze, egy esetben pedig 430 forintot. Az ekés gazdálkodás hiánya, a szőlőművelő eszközök kizárólagossága, néhány korábbi jelentősebb gazdálkodást valószínűsíthető eszköz egyaránt azzal magyarázható, hogy három-négy esetben is módosabb özvegyek leltáráról van szó, nagyszámú ágyneművel és ruhával. Ez utóbbiak tárgyi világuk 15, illetve 8 százalékát teszik ki! A módosabb özvegyek helyzetét, anyagi viszonyait jól jelzi Miskei András özvegyének, Szalkai Ilonának az esete, aki több mint hatvan hold földet és 307 juhot adott ki árendába. A többi özvegy helyzete már nem lehetett ennyire jó, csak saját szőlőjüket művelték/műveltették. Egész tárgyi világukon érezhető a felbomlás. A bútoraik darabszáma több esetben, főleg a szegényebbeknél, alacsony, és csak mutatóba maradt néhány, korábbi állapotokra utaló jelentősebb darab. Berhidai János özvegyénél, Szüry Juliannánál például csak egy bőrszék maradt, a nyoszolyájában pedig öt zsák rozst találtak az összeírók.

A következő két kisebb, gazdálkodókat reprezentáló csoport (kisgazdaság I. és II.) már egyértelműen az átmenetet jelenti a kisebb ekés földművelést folytató és a csak szőlőt művelő vagy a kisebb redemptiós, illetve kevés veteményes-, kukorica- vagy káposztafölddel rendelkezők között. A két csoport létrejöttében már az összeírás bizonytalanságai is közrejátszhattak, hiszen itt már több olyan gazdasággal találkozunk, ahol a kevés gazdálkodási eszköz mögött még igaerőt alkalmazók is feltételezhetők.

A két csoport összesen huszonhat esetből áll, ami azt jelenti, hogy egy nagyon jellegzetes rétegét képviselik a tárgyi világoknak. Két csoportra osztásukat elsősorban a gazdálkodási eszközök mennyiségének nagy különbségei (az átlag 31, illetve 17 darab) tették szükségessé. Ettől eltekintve hasonló a többi tárgytípus mennyisége, a bútor, az

ágynemű, a ruhanemű, a konyhai-háztartási eszközök és az egyéb tárgyak átlagainak kisebb eltérése néhány magas egyedi esetnek a következménye. Minden egyes tétel átlaga jóval kisebb az eddig megismerteknél, és ez alól csak az első csoport gazdálkodási eszközszáma kivétel. A legjelentősebb különbséget a konyhai-háztartási eszközök darabszámánál tapasztaljuk, ami, mint már említettük, alapvetően meghatározza a tárgyi világot.

Az átlagok azonban ebben az esetben is torzíthatják a valóságot. A bútorok száma meglepően egyenletes eloszlást mutat, hiszen egy esetben fordult elő 22 darab, néhány kevés darabosat még leszámítva a többség 10–15 bútorral rendelkezett. Hasonlóakat lehet elmondani az ágyneműről is, ott is a többség kb. 8–14 darabbal bírt. A konyhai eszközöknél az átlag talán egy kicsit jobban torzít, hiszen sokan rendelkeztek (10) 70–90 darabbal, de kilencvennél több csak egy esetben fordult elő. Az átlag azért jól tükrözte, hogy e nagy csoport eszközféléseinek mennyiségei legfeljebb az előző csoportok minimumait közelítik meg. Szoros a kapcsolat tehát az eddigi ismertetett csoportokkal, többen megközelítik a középgazdaságok szintjét, amiről viszonylag jelentős átlagos állatszámuk is tanúskodott. A többség azonban jóval elmarad, sokkal kisebb és más összetételű eszközkészlettel rendelkezett.

A gazdálkodási eszközök darabszáma azonban most először nem tükrözi pontosan minden esetben a földművelés-állattartás jelentőségét. Erre jó példa, hogy az I. csoportban többségben vannak a csak szőlőműveléshez szükséges és néhány kézi eszközzel rendelkezők, míg a kevés gazdálkodási eszközzel rendelkező csoportban több (50 százalék) ekés földművelést folytató gazdaságot is találunk. Például míg a sok eszközzel rendelkezők között szerepel egy gazda, akinek 33 gazdálkodási eszközből 22 a szőlőműveléshez kellett (ászfokfát is összeírtak, míg az állattartáshoz semmit), addig a kevés eszközzel rendelkező csoportban egy 19 gazdálkodási eszközzel rendelkezőnél ekét, jármot és kocsit is összeírtak a tizenkét hordó mellett. Ez utóbbihoz hasonló típusú hatot számoltunk össze. Magyarázatot csak a személyes életviszonyok részletesebb megismerése után várhatunk, de feltételezhető, hogy az ekés földműveléshez szükséges eszközkészlet minimumát reprezentálják ezek az esetek. Érdekes még, hogy a hat esetből három 1780 előttől, a másik háromból egy 1816-ból, kettő pedig az 1830-as évekből származik. A két teljesen különböző korszakból származók tárgyi világának mennyiségi különbségei csak a bútorszámban érhetők egyértelműen tetten. Míg a 18. századiak – feltehetően a hiányos összeírás következtében is – az átlagnál jóval kevesebb bútorral rendelkeztek, addig a korszakunk utolsó harmadából származók az átlagosnál többel (22, 18 és 16 darab).

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy az igaerővel rendelkezők és nem rendelkezők között nem volt éles a határ. Ezt bizonyítja, hogy a kevesebb földdel [pl. 15 forintos föld, 10 véka (2,5 hold), 46 véka (kb. 6,5 hold), 4 lánc (kb. 10 hold)] rendelkezők között is voltak olyanok, akiknél összeírtak ekét és voltak olyanok, akiknél még az állattartáshoz szükséges eszközöket sem találtak az összeírást végzők. Szegénységüket jelzi továbbá, hogy gazdasági melléképületeket alig találtak a telkükön, és ha igen, akkor is több esetben istállójukat kicsi jelzővel illették. Éles határvonalat tehát itt sem lehet húzni; a 130–140 tárgyjal rendelkezők között is találunk még olyanokat, akik komolyabb ekés gazdálkodást folytathattak, bár eszközkészletük jóval szegényesebb volt, mint az eddigi ismertettek. Kutatásunk jelenlegi állásában csak feltételezni lehet, hogy ezek sze-

gényebb vagy elszegényedő, átalakuló (pl. özvegyeké) és esetleg induló (fiataloké) gazdaságok voltak. Ezt némiképp erősíti, hogy a vagyoni helyzetük több esetben alig különbözött a korábban vázolt középgazdaságoktól. Ezek a gazdák is 40–60 forintos földdel, zálogos földekkel, egy esetben bérelt földekkel rendelkeztek. Kivételt csak egy 1773-ból és egy 1767-ből származó gazdaság tulajdonosai jelentenek, akik 100 redimált forint után járó földdel bírtak. A két csoport legmódosabb gazdája állatállományát tekintve mindenképpen a módos gazdaságok közé tartozik, hiszen 8 ökre mellet 80 juha is volt, és földjéről annyit tudunk, hogy két darabból állt, és zálogolt is. De a sok (44) gazdálkodáshoz szükséges eszköze mellett nagyon kevés konyhai-háztartási tárgya, bútora (10) és ágyneműje volt (8). Ez összefügghet a már korábban tapasztaltakkal is, egyrészt hogy a 18. század közepén a tárgyi világ sokkal szegényesebb és kevesebb darabból álló, másrészt a hiányos összeírással is, amikor csak az értékesebb tárgyakat írták össze.¹⁶

A kb. 40 százalékot kitevő igás gazdaságok mellett a többség csak kézi eszközökkel rendelkezett. A gazdálkodási eszközök többsége a szőlőműveléshez kapcsolódott, amely nagyrészt hordó volt (7–18 darab), de gyakran összeírtak kádat, metszőkést, esetleg ültetőfúrót vagy puttonyt is. A kézi eszközök között természetesen előfordultak kaszák, kapák, ásók is, de már ritkán több darab. Gazdálkodásuk jellegét az is jól illusztrálja, hogy sokan közülük méheket tartottak, és nagyobb mennyiségben dohányt és kender is termesztettek. A vagyoni helyzetük is igazolta az eszközöknél tapasztaltakat. Nagyobb redemptiós földdel nem rendelkeztek, csak szőlővel, valamint veteményes-, káposzta-, kender-, kukorica- vagy krumpliföldekkel. Ezek a csoportok sem jelentik még a legszegényebb rétegeket, amit jelez a sok kézi eszköz és hordó. Ez utóbbiból különösen sokat írtak össze sok más szőlőművelő eszközzel, ami jelezheti a szőlőművelés jelentőségét megélhetésükben. Helyzetük sokszor az elszegényedett redemptus gazdákéhoz volt hasonló, sokan közöttük is azok lehettek valamikor. Másik részük az irredemptusok körébe tartozhatott, akik földdel, igás állattal elvileg nem bírhattak, de szőlővel vagy az említett típusú földekkel már igen. Bagi Gábor (1995:103) is megállapítja a jászkun kerület társadalmáról írt könyvében, hogy az irredemptusok, sőt sokszor még a zsellérek is nagy szőlőkkel rendelkeztek, amely felemelkedésük egyetlen lehetőségét jelentette. De ezek a rétegek már sokszor bérmunkával, napszámmal, háziiparral egészítették ki gazdálkodásukat. Tárgyi világuk más tételei nem sokban különböztek a velük egy csoportba került vagy már néhány korábban is említett igás redemptus gazdától. Az átlagnál több bútorral (10), ágyneművel (8) nemigen rendelkeztek, mint ahogy a konyhai-háztartási eszközkészletük is kb. hetven darabból állt.

Az egyik legszegényesebb csoportot alkotják azok az iparosok, akik kevés számú tárggyal rendelkeztek (az átlag 55!). Egy kivételével ágyneműt nem írtak náluk össze. Vagy nőtlenek voltak, vagy – és ez a valószínűbb – a feleség vagyona az örökösödési szokásoknak megfelelően külön kezelték. (Más iratokból kiderül, hogy a szegényebb rétegeknél a feleség vagyona/hozománya nem állt többől egy ládánál, a benne levő ágyneművel és ruhákkal.) Szegényes, kisszámú tárgyaik egyik fő jellegzetessége, hogy az iparoszszerszámok az összes tárgy 37 százalékát teszik ki. Vagyonuk legértékesebb részét jelentették ezek a csizmadia- vagy takácszszerszámok. Ezt az is bizonyítja, hogy az egyik csizmadianak egyben írták össze „műszereit” 11 forint értékben, ami az összes ingóságának két-háromszorosa. Három csizmadia-, két takács- és egy pintéreszközökkel rendelkező tartozik ebbe a csoportba. Az iparosságot önálló gazdálkodással, illetve bérmun-

kával egészíthették ki, amit nem kevés gazdálkodási eszközük is bizonyít. Ketten-hárman is rendelkeztek földdel, sőt az egyik redemptus gazda volt. Ez utóbbi 25 forintos földje mellett szőlőt is művelt, de ígás eszközökkel nem rendelkezett. Az egyik csizmadia is bírt kisebb káposzta- és kenderfölddel, valamint szőlővel, amelyekhez szükséges kézi eszközei is megvoltak (hét hordó, kapa, ásó). Mások is rendelkeztek kézi eszközökkel, sőt a pintérszerszámokkal bíró négy ökörrrel, két tehénnel és a hozzá való két járommal, valamint vasvillával, szénavonóval és lapáttal is (ingatlant nem írtak össze nála). Kevés bútoruk (csak két esetben több, mint 10 darab, az átlag 9) és minimális mennyiségű konyhai-háztartási eszközük (20–40 darab) is jelzi szegénységüket, életkörülményeiket.

A további, feltehetően nagyszámú minimális mennyiségű tárggyal rendelkező szegényebb rétegek (pl. pásztorok, szolgáltók) megragadása már lehetetlen a hagyatéki leltárak segítségével. Az ő életviszonyaikat csak más típusú forrásokkal lehet kutatni és felderíteni. Az utolsó, csekély mennyiségű tárggyal rendelkező csoport azonban már az átmenetet is jelenti a még gazdálkodást is végzők és a már csak mások földjein vagy szőlőiben dolgozók között. A többség valamennyi saját földdel vagy szőlővel rendelkezett, elképzelhető azonban, hogy néhányan csak mások földjeit művelték kevés számú kézi eszközükkel. A csoport másik jellemzője, hogy nyomát sem találjuk az olyan gazdaságoknak, mint korábban, ahol a nagyszámú hordó komoly szőlőművelést jelzett. A legtöbben csak néhány hordóval, de sokan még azzal sem rendelkeztek. Másoknál ásót, kapát, metszőkést írtak csak össze. Állattartásra utaló nyomokat is csak elvéve találunk (pl. béklyó, harang), és akkor is sok esetben már csak felbomlott állapotát, amikor már csak például egy juhnyíró olló, egy járomszegfűró tájékoztatott a gazdaság egykori vagyoni helyzetéről.

Átlagosan 11 darab gazdálkodási eszközt írtak össze, ami jól tükrözi az eddig elmondottakat. Tizenhárman rendelkeztek kevesebb mint tíz, míg tízen kb. 10–15 eszközzel. A kb. 15 gazdálkodási eszközzel rendelkezők kapcsolódnak az előző csoport szegényebb tagjaihoz, amit annak az özvegynek a hagyatéka is bizonyít, akinél 11 hordót, kádat és „tődöklőt” írtak össze, vagy az a két eset, amikor eke és tartozékai is összeírásra kerültek. Ezek a hagyatéki leltárak teljesnek tekinthetők, így hűen adják vissza egy ekés gazdaság minimumát, esetleg felbomlott állapotát. Az egyik redemptus gazda 7,30 forintos földdel (az egyik legkisebb megnevezett földnagyság) és kevés szőlővel bírt. Az ekén és hozzávalókon (pl. csatlólánc, vontatókötél) kívül csak egy ásóval, két kapával és egy választógereblyével rendelkezett. A másik ekés gazdaság is kevés kézi eszközzel bírt, két vasvillával és egy kapával. De egy „szántóvason”, egy csoroszlyán, két „billegen” kívül más ígás gazdasághoz szükséges eszközt nem is találtak az összeírók.

Ennél egyszerűbb összetételűek azok a csoport gerincét alkotó szőlőművelő gazdaságok, ahol ásót, kapát, metszőkést és esetleg hordót írtak össze. Egy másik típus, amikor néhány hagyatékban szinte kizárólag nagyszámú és változatos aratóeszközt találtak az összeírók (gereblye, sarlók, kaszák, kaszakövek, kaszkalapácsok üllővel, 3-4 esetben). Ez már egy más típusú, akár bér munkát végző réteget is jelezhet. Végül meg kell említeni azokat a szétesett gazdaságokat, amelyeknél csak mutatóban maradt néhány termelőeszköz, mint annál az özvegnél, akinek 46 tárgya között csak egy gereblye, két boros- és egy káposztáshordó volt. Itt kell megemlíteni azokat az idős gazdákat is, akik gazdasági eszközeik egy részét kiadták, és náluk csak néhány szőlőműveléshez és állattartáshoz szükséges darab maradt.

A többi eszköztípus is mutat különbségeket az eddig bemutatott csoportokéhoz képest. Különösen a konyhai-háztartási eszközök érik el az önálló háztartáshoz szükséges minimumot. A többség 30–50 darabbal rendelkezett, ami minimális mennyiségű feldolgozó-, tároló-, sütés-főzéshez szükséges, illetve tálalóeszközt feltételez. A bútoroknál is megfigyelhető a csökkenés, amit az átlag is bizonyít (kb. 9 db). E rétegek képviselőinek többsége nem rendelkezett tíznél több bútorral, és ez a mennyiség a minimális szükséges alapbútorokat jelenti: nyoszolya, láda, pad, asztal, kanalas, esetleg néhány szék és szekrény a kamrában. Az ágynemű mennyisége már nagy eltéréseket mutat, bár átlagosan kb. 10 darabbal bírtak, de volt, akinél 19 vagy 21 darabot is összeírtak. A bútorszám is magas volt néhány esetben (15, 17, 27 darab), ami a csoport társadalmi összetételével függ össze. Az itt összekerült gazdaságok egy nagy hányada özvegyek, megöregedett gazdák tárgyi világát tükrözi. Így például a halálára való ruhát is kikészítő világtalan özvegy tárgyi világa az özvegyekére jellemzően sok ruhát (8) és ágyneműt (19), valamint több szőlőhöz szükséges eszközt tartalmazott. Az öreg gazdák közül Egyed Izsák Mihály 1796-ban azért íratta össze vagyonát, mert már egyedül nem tudta a munkákat végezni, fia segítségére szorult. A háza már leromlott állapotú, gazdálkodóeszközei is már csak részleteiben emlékeztetnek egy jól felszerelt gazdaságra. Ez utóbbi két eset azért is beszédes, mert nagy földvagyon tartozik hozzájuk. A világtalan özvegynél 162 forintos, a kiöregedett gazdánál 147 forintos földet írtak össze. A hagyatéki leltárak alapján 8-10 özvegy, illetve idősebb ember tartozik ebbe a nagy utolsó csoportba (beleértve a 13, ágyneműt nem tartalmazó inventáriumot is). Kivételt jelent vagyoni helyzetét tekintve a két előbbi, a többségük 50 forintosnál kisebb földdel bírhatott. Tehát inkább csak a szegényebb gazdák, illetve özvegyeik vannak ebben a csoportban reprezentálva. A csoport többi személyéről csak nagy vonalakban lehet megállapítani, hogy kik is lehettek. Többségük rendelkezett kevés földdel vagy szőlővel. A kevés föld annyit jelent, hogy mindig a redemptusság határául elvileg megszabott 20–25 forintnál kevessebbel (az egy 29 forintos is nagyrészt zálogban volt). Háza is volt a többségüknek, amelyek egyszobásak és kis értékűek. Erről a még gazdálkodó, elszegényedett redemptus vagy irredemptus, sőt esetleg zsellér rétegről (ez utóbbiaknak saját háza már nem lehetett) az is megállapítható, hogy többen iparoskodással, háziiparral is foglalkoztak. Bizonyíthatja ezt az itt szereplő csizmadia hagyatéka mellett a két esetben összeírt műszeres és munkásláda vagy sátorponyva is. (Továbbá az önálló csoportot alkotó szegény iparos réteg, akik tárgyainak összetételét pár sorral feljebb elemeztük.)

Összefoglalóan tehát annyi állapítható meg kutatásunk jelenlegi állása alapján, hogy egy nagyon vegyes egzisztenciájú csoportról van szó, akik pontosabb megismerése is nehézségekbe ütközik addig, amíg csak a hagyatéki leltárak és a hozzájuk kapcsolódó forrásokra támaszkodunk. A csoport egyik felét kitevő, életük végén járó szegényebb özvegyek és gazdák öregkorukra nagyon szegényes tárgyi világot tükröző hagyatéki leltárakat hagytak maguk után. A csoport másik felét kitevő nagyon vegyes egzisztenciál az önálló gazdálkodást bér munkával, iparoskodással egészíthették ki.

Az eddig elemzett csoportok tárgyi világának közös jellemzője a gazdálkodáshoz szükséges eszközök megléte. A halasi társadalmat tükröző hagyatéki leltárak alapján megállapítottuk, hogy szinte mindenki, akinek volt rá lehetősége, gazdálkodott bérelt vagy saját, illetve mások földjein és szőlőjében. Azokat az általában szegényebb rétegeket, akik jelentősebb ingó vagyonnal nem rendelkeztek, és feltehetően önálló gazdálkodást egyál-

talán nem végeztek, nehéz megismerni a hagyatéki leltárak segítségével. De általában véve is csak kevés olyan leltárt találtunk, amelyekben ne írtak volna össze gazdálkodási eszközöket. Éppen ezért a gazdálkodási eszközzel nem rendelkezők közé olyanokat is besoroltunk, akiknél a kisebb darabszám az arányokban is megmutatkozott (a gazdálkodási eszközök aránya kisebb 6-7 százaléknál). A gazdálkodási eszközökkel nem vagy alig rendelkezők tárgyi világáról az 5-6. ábra tájékoztat. Ennél a nagy csoportnál is több kisebb, egymáshoz illeszkedő csoport jött létre a tárgyak összetételében tapasztalt hasonlóságok alapján, a leggazdagabb rétegektől a megragadható legszegényebbekig. Ezek, mint majd látni fogjuk, társadalmilag is nagyon jellegzetesek.

Az első csoport (11. oszlop) a kb. 80 legtöbb tárggyal rendelkezők közül mutatja azokat, akiknél alig találtak az összeírók gazdálkodási eszközöket. A gazdálkodási eszközök kb. 10 darabos átlaga már csak a legszegényebb rétegekhez hasonlítható.

Ha egyéni bontásban nézzük, akkor kiderül, hogy két esetben 16-17 darabot írtak össze, amelyek kézi eszközök voltak: kapa, ásó, favilla, gereblye. Ha ezt a mennyiséget az összes tárgyhoz viszonyítjuk, akkor válik igazán érzékelhetővé ennek a tárgytípusnak a jelentéktelensége (3-5 százalék). A hozzájuk hasonló mennyiségű tárgyakkal rendelkező nagygazdálkodóknál ez az eszköztípus 20-30 százalékot, a középgazdaságok többségénél 13-14 százalékot tett ki. A csoport egy tagját kivéve a szerszámokból is nagyon kevés fordult elő (7-17 darab), ami szintén erősíti a komolyabb gazdálkodás hiányát. Egyetlen kivételt egy asztalos jelent, akinek 211 szerszámát írták össze, vagyis feltételezhető, hogy szinte teljes egészében az iparosságból élt. Gazdálkodási eszközei legfeljebb csak kisebb kert vagy szőlő művelését feltételezik (2 kapa, 2 favilla). A csoport tárgyi világának másik jellemzője a rendkívül nagyszámú bútor és a magas konyhai-háztartási és egyéb tárgyak száma. Ezek is azt bizonyítják, hogy a város módos és „városiasabb” életmódot élő lakóit is megtaláljuk közöttük. A legjobban ennek a kijelentésnek a zsidó kereskedő felel meg, akinél összesen 9 darab munkaeszközt találtak az összeírók, 86 darab bútor és 88 darab ágynemű mellett. Az asztalosnál, mint a módosabb iparosoknál általában, nagyszámú ruhát (63 db) és viszonylag sok egyéb tárgyat (25 darab) találtak. Ebben a csoportban is találunk özvegyeket, kettőt, esetleg hármat is (ennek pontos megállapítását forrásaink nem teszik lehetővé). Az ő helyzetük sokban hasonlít a gazdálkodók között elemzett és elsősorban szőlőművelő eszközökkel rendelkezőkhöz, azzal a különbséggel, hogy a gazdálkodási eszközök jelentősége még kisebb hagyatékukban. Az egyik közülük saját szerzeményének tartott szőlőjéből élhetett, amihez viszont eszközt nem találtak az összeírók, míg más özvegyekre jellemző tárgyakat annál inkább: szövőeszközök és 32 tekercs fonnivaló len, 21 tekercs kender. Egy másik özvegy már egy sokkal „városiasabb” mindennapokat sejtető otthont hagyott maga után, amiben kanapét és nagyszámú könyvet is találunk a több kézi gazdálkodási eszköz mellett. Összességében tehát a zsidó kereskedő mellett esetleg az asztalost lehet azok közé számítani, akiket „hagyományosan” városias egzisztenciának tekinthetünk.

A következő két csoport már jóval kisebb ingó vagyonnal rendelkezik, összes tárgyak jóval kevesebb kétszáz darabnál. Az egyik egy gazdag és különleges tárgyi környezettel rendelkező módosabb réteg, míg a másik egy szegényebb, egyszerű tárgyakkal rendelkező.

A módosabb csoportba tartozók munkaeszközeik között minimális arányuk ellenére (2-4 százalék) is találunk kevés szőlőműveléshez tartozót. De itt már több olyan eg-

zisztenciával is találkozunk, akiknek egyáltalán nem voltak gazdálkodási eszközei. Az egyik itt is egy zsidó kereskedő sok bútorról, ágyneművel és ruhával, míg a másik egy módos borbély, akinél 34 darab bútort találtak az összeírók, de „műszereit” már nem. A harmadik is egy iparos, egy szűcs, akinél sok félkész és kész árut írtak össze 32 darab bútor mellett. Tárgyai között sok különlegeset találunk, például „quadrop”-ot, bőrkárpót, kihúzóasztalt, kávésbriket és esernyőt. A csoport több tagja rendelkezett földekkel, az egyik tanyával is, de gazdálkodási eszközt náluk sem írtak össze. Ez összefüggésben lehet foglalkozásukkal (egyik iparos) vagy jogállásukkal (ketten nemesek) is. Az egyik egy „városias” tárgyakkal bíró szabó, aki sok kisebb földet és szőlőt vett, amelyeket feltehetően bérbe adott. A másik kettő nemes, akik közül az egyik a tanyáján élt, ahol még a padlást is összeírták, viszont munkaeszköz alig került elő. Állatvagyon a legnagyobbak közé tartozik, hiszen 24 ökröt, 51 tehenet, 61 növendék állatot, 16 lovat és 638 juhot írtak össze 1820-ban keletkezett hagyatéki leltárban. A másik nemes iratának keletkezési körülményei nem tisztázottak. Ingatlan vagyona nem lehetett nagy, 25 forintos földje zálogban volt, viszont a legtöbb halasi nemeshez hasonlóan ő is sok juhot tartott (99 darab). Összességében ebben a csoportban módos, sok bútorról, ágyneművel és ruhával rendelkezők találhatók. Társadalmi jellemzőik szintén jellegzetesek: iparos, nemes, zsidó kereskedő. A nagy eltérés az előző csoporthoz viszonyítva a kevés konyhai-háztartási eszközben érhető tetten (kb. 50–80 darab), ami összefügghet a gazdálkodás kis jelentőségével vagy a hiányos összeírással.

A másik csoport tárgyi világa a konyhai eszközök azonos számától eltekintve sokkal szegényesebb. A bútor, az ágynemű és a ruhanemű darabszáma már jól illeszkedik a kisebb gazdálkodók vagy más szegényebb rétegek tárgyi világához. A gazdálkodási eszközök teljes hiánya a föld- vagy szőlővagyon hiányán túl társadalmi jellemzőkkel magyarázható leginkább. Itt is találunk egy szegény özvegyet leromlott állapotú eszközeivel, amelyek között találtak két rossz kapát és egy gereblyét is. A két másik esetben egy borbély és egy katona tárgyait írták össze. Ez esetben a borbély „műszerei” – melyek vagyonának legértékesebb részét képezték – is feljegyzésre kerültek. A militáris dolmány az egyetlen jele – a másik esetben –, hogy valóban egy katona hagyatékáról van szó, amit megerősíthet az is, hogy csak lőtartáshoz szükséges eszközt írtak össze a munkaeszközök között (ostor, kefe, nyereg, favilla). A csoport negyedik tagjáról alig tudunk valamit, ingatlan vagyona nem volt, lánya már szolgálónak szegődött. Munkaeszközei 14 darab zsákból álltak, míg más eszközei is a szépszájú konyhai-háztartási eszközök kivételével szegénységét erősítik (hét darab bútor és tizenegy ágynemű).

A gazdálkodási eszközzel nem rendelkezők utolsó megragadható csoportjának tárgyi világa nagyon változatos egzisztenciájú rétegeket reprezentál. Ingatlan vagyonnal csak egyikük rendelkezett. Hegyi Józsefnek egy kis zálogolt parasztföldje volt, és a „házacskájában” talált bútor jellege is jelzi a mindennapok szegényes világát: egy ágyszék-láb, de asztalt már nem találtak az összeírók. Érdemes még megemlíteni két olyan egzisztenciát, amelyek jobban illenek a gazdasági eszközökkel nem rendelkezők sorába. Az egyik ebben a legkevesebb tárggyal rendelkező csoportban is egy zsidó. Komolyabb kereskedéssel nem foglalkozott, vagyonát azért írták össze 1801-ben, mert bankócédulákkal üzletelt, és nem tudta az ellenértéket megfizetni. Házat vagy szobát bérelt, és miután megbecsülték ingóságát, elzárták azt a ház tulajdonosának kamrájába. Tárgyainak összetétele és jellege alapvetően különbözik az eddig megismert kevés tárgyas, szegé-

nyebb rétegektől, hiszen például 29 bútor tárgyaiak 37 százalékát teszi ki. A másik a református lelkész („tiszteletes”), akinek irata 1745-ből származik, és nem tekinthető teljesnek. A nagy pestisjárványban halt meg, nem sokkal azután, hogy Halasra érkezett. Tárgyai jól tükrözik foglalkozását, sok könyvét (23) írták össze. Bútorai és más eszközei azt sejtetik, hogy még ha hiányos is a leltára, messze nem élt olyan életkörülmények között, mint ahogy a katolikus plébános 1780-ban. Ennek a csoportnak is meghatározó részét jelentik az özvegyek. Az egyik egy módosabb, akinek 22 bútorát, illetve több ruháját és ágyneműjét írták össze. Huszonkét konyhai-háztartási eszköze jóval több lehetett, de a gazdálkodáshoz szükséges eszközök közül csak egy kádat, egy boros- és egy káposztáshordót találtak nála. A két másik özvegy már jóval egyszerűbb körülmények között élhetett. Az egyik leromlott házában lakott, és tárgyait – 12 bútor és 48 konyhai eszköze mellett – csak 12 orsója teszi „különlegessé” és özvegyekére különösen jellemzővé. A másik özvegy is azok közé tartozik, aki 66 tárgyával egyfajta „minimumot” reprezentál: 10 bútor, 4 ágynemű, 3 ruha, 40 konyhai-háztartási eszköz és 6 munkaeszköz.

Mielőtt elemzésünk eredményeinek összegzéséhez fognánk, egy eddig figyelmen kívül hagyott tényezőt kell megvizsgálnunk. Közeli száz év hagyatékait elemeztük, és eddigi kutatásaink is jelezték, hogy komoly változások, átalakulások történtek az anyagi kultúrában (Granasztói 1996a). Például egyes tárgytipusok kiszorulóban voltak (szekrény, pad-deszka), mások elterjedőben (almárium, hátságpad, sublót), miközben a darabszámok is növekedést mutatnak. Mindenképpen meg kell tehát vizsgálnunk, hogy az időtényező mennyire befolyásolja a csoportok összetételét. Azt is elképzelhetőnek tartottuk, hogy egy csoport csak egy korszak tárgyösszetételét tükrözi inkább, hiszen a halasi társadalom is nagy változásokon ment keresztül a közel száz év alatt. Mielőtt a csoportok „időstruktúráját” megvizsgáljuk, a 4. számú táblázatra hívjuk fel a figyelmet, ami megerősíti a feltételezett változásokat. Az átlagos tárgydarabszám nagyobb ingadozásokkal, de több mint megkétszereződött. A változás nem lehetett ilyen nagyságrendű, hiszen már az 1700-as évek végére majdnem kb. 100-ról kb. 200 darabra való növekedés figyelhető meg. Oka ennek abban is kereshető, hogy a korszakunk elején tapasztalt alacsony összdarabszámokat hiányos összeírások okozták. Ettől függetlenül a tárgyak mennyiségének határozott, de ingadozó növekedését mutatja a táblázat.

Egy csoport időbeli összetételét az összes inventáriumhoz is hasonlítottuk, de a kb. azonos mennyiségű tárggyal bírókéhoz is. Az első hat csoportnál nagy torzulásokat – egy kivételével – nem tapasztaltunk, időbeli megoszlásuk meglepő pontossággal hasonlított a két nagyobb minta arányaira.¹⁷ A kisebb eltérésekből – mint ahogy már korábban jeleztük – arra lehet következtetni, hogy a második nagygazdálkodó-csoport, különösen annak több száz forintos földdel rendelkező tagjai inkább az 1800-as évek előtti társadalmi viszonyokat idézik. Tárgyaik mennyisége, összetétele is ezzel magyarázható. A középgazdaságok csoportjai ezzel ellentétben inkább az 1800, sőt az 1820 utáni időszakot reprezentálják erősebben. A sok 40–66 forintos földdel rendelkező a gyors földaprózódás folyamatának és eredményének reprezentánsa, és ez különösen vonatkozik a középgazdaságok közé sorolt második, redemptus gazda csoportra. Ez a második és szegényebb, több esetben már a középgazdaságok alsó rétegét reprezentáló csoport közel 50 százaléka az 1820 utáni időszakból származik, míg az 1790 előtti időszakból egyet sem találunk közöttük. Halason a birtokaprózódás óriási volt, az 50 forintos

határ alattiak száma hússzorosára nőtt a Redemptio után, már az 1810-es évekre (Bagi 1995:103).

A két, már szegényebb gazdálkodó réteget reprezentáló csoport időbeli összetétele alig mutat torzulást. Egyedül a második csoport van egy kicsit az 1790–1820-as időszakban alulreprezentálva. Más a helyzet a legszegényebb rétegeknél (alig gazdálkodók és gazdálkodó iparosok II.), akik inventáriumainak 70–80 százaléka a középső, 1790 és 1820 közötti időszakból származik. Az 1820 utáni időszakból egyet sem találtunk, az ágynemű nélküliekkel kiegészítve is csak hármat a 29-ből! Másik jellegzetesség, hogy nagy többségüknek hagyatéki leltára 1794 és 1802 között keletkezett (13 db), míg valamivel kevesebbnek 1812 és 1816 között (8 db). Ezek a tények egyértelmű összefüggést mutatnak a már korábban is tapasztalt jelenségekkel. Az egyik ilyen, hogy az 1790 és 1820 közötti időszakban ugrásszerűen megnő a halasi leltárak száma, például az 1800 és 1820 közötti időszakból 77 darab van. A másik jelenség az összes tárgy átlagát mutató 4. táblázatban látható, ami ebben az időszakban ingadozik, pontosabban 1790 és kb. 1809 után csökkenő tendenciát mutat. A harmadik részletesen bemutatott jelenség az, hogy olyan bútorok, tárgyak, mint az almárium, sublót vagy például az óra, amelyek elterjedtsége fokozatosan emelkedett, hirtelen visszaesik vagy stagnálni kezd 1790 és 1820 között. Ezzel ellentétben az 1790-es évektől a szegényebb rétegekre jellemző szekrény (ácsolt láda) elterjedtségének csökkenése megáll a *mintánkban*, sőt növekedni kezd (Granasztói 1996a:97–117). Mindezeket a jelenségeket azzal magyarázzuk, és ennek legfőbb bizonyítékát ez az elemzésünk szolgáltatta, hogy az ebből az időszakból származó leltárak jelentős hányada a kevesebb tárggyal bíró szegény embereké, akik ebben az időszakban felülreprezentáltak. Demográfiai kutatások szolgálnak magyarázatul az általunk tapasztaltakra. Meleg Attila szerint 1789-től egy kisebb halandósági válság mutatható ki Halason, az 1790-es években a népesség növekedése stagnál (Meleg 1995). Ennek oka a halasi krónikában is részletesen ismertetett szélsőséges időjárás volt az 1790-es években. 1794 nyarán például olyan nagy volt a szárazság, hogy a „harmat is megszűnt lenni” (Nagy Szeder 1923; 1926:298–299). Ezt egy kemény tél követte, amikor a kevés takarmánynak is köszönhetően a város állatállományának a fele elpusztult. A következő válságos időszak 1810 után kezdődött, aminek okai között lehetnek kisebb járványok és egy országos gazdasági válság is (Meleg 1995). A halasi krónika a napóleoni háborúk elviselhetetlen terheiről számol be, amelyek a szegényebb rétegeket különösen érzékenyen érintették. A válságos időszakok mindig a minimális önellátásra berendezkedő szegényebb rétegeket érintik a legerősebben.

Az 1790-es évek válságos időszaka nem csak Halason érezte hatását. Szilágyi Miklós feltehetően ugyanennek a szélsőséges időjárásnak a gazdálkodásra tett hatását vizsgálta a Nagyikunsgában (Szilágyi 1966). A levéltári forrásokra támaszkodó részletes elemzésből az egyes emberek sorsa is kiderül. Ő is megállapítja, hogy a tartalékokkal nem rendelkező szegényebb rétegeket érintette leginkább, akik egy rendkívül rossz év után már a napi élelmüket is alig tudták megszerezni. A szegény rétegek pedig szerinte nem pusztán a szolgákat, a földnélkülieket jelentik, hanem szegényebb redemptus gazdákat is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a válságos időszak következtében keletkezett több és többségében szegényebb rétegektől származó inventáriumnak köszönhetően sikerült jobban és részletesebben megismerni ezen rétegek tárgyi környezetét és társadalmi viszonyait.

A gazdálkodó eszközökkel alig vagy egyáltalán nem rendelkezők csoportjainak időbeli összetétele nagyobb torzulásokat nem mutat. A kisebb eltérésekből arra lehet következtetni, hogy ezek a rétegek inkább korszakunk második, 1800 utáni felére jellemzőbbek.

Tanulmányunk elején azt a célt tűztük magunk elé, hogy megpróbáljuk a hagyatéki leltárakban rögzített, a mindennapok keretéül szolgáló tárgyak alapján megismerni a 18–19. századi halasi társadalmat. A tárgyi világok különbségei/hasonlóságai alapján kialakult csoportok, rétegek lehetővé tették a társadalom rendkívül összetett és különböző szempontok szerinti rétegződésének bemutatását: a nagygazdától a legszegényebb gazdálkodóig, a gazdálkodási eszközökkel alig rendelkező módosabb özvegyektől a csak szobát bérlő zsidó kereskedőig, szegényebb iparosokig. Ugyanakkor meglepő volt, hogy a halasi leltárak tükrözte tárgyi környezet mennyire egységes, alig találni néhány marginális csoportot, akik tárgyainak összetétele nagy különbségeket mutat. A mennyiségek meghatározók, úgy is fogalmazhatunk, hogy anélkül jutunk el a sok tárggyal, sok földdel és állattal rendelkezőktől fokozatosan, éles határok nélkül a legszegényebb földnélküli, állatot nem tartó rétegekig, hogy a tárgyak összetételében komolyabb torzulások lennének. Az összes tárgy mennyiségének változását az egyes tárgytípusok is arányosan követik. Ezt a magasabb és pozitív korrelációs értékek is bizonyítják az összes tárgy és például a konyhai-háztartási eszközök (0,91), a bútorok (0,76) és a gazdálkodási eszközök (0,67) között. Az összes leltárra elvégzett faktorelemzés is megerősíti, hogy a többség az eltérő mennyiségek ellenére hasonló tárgystruktúrával rendelkezett. Ettől csak néhány özvegy, iparos, kereskedő, nagygazda vagy a katolikus plébános tárgyi világa tért el. Ez utóbbinak 113 darab bútora volt, de ő is rendelkezett egy ekével bíró középgazdaság eszközkészletével. Mint már többször jeleztük, mindenki, aki tehette, gazdálkodott: papok, nemesek, zsidó vagy görög kereskedők, iparosok, redemptus gazdák, irredemptusok, zsellérek egyaránt. Ez az egyik fő jellegzetessége a halasi társadalomnak: a gazdálkodók között számos „városias” réteget találunk. A város adottságai (például nagy határa) az egyik zsidó kereskedőt is arra sarkallta, miután testvérellel vezetett közös boltja csődbe jutott, hogy tanyát béreljen, juhokat vegyen. Tehát sokkal összetettebb kép bontakozik ki ebben a korszakban a halasi társadalomról, mint amit például Erdei Ferenc tapasztalt a 19. század második felének mezővárosi társadalmával kapcsolatban. Nem lehet élesen elválasztani az Erdei által leírt, a város központjában lakó városias rétegeket (értelmiségi, iparos, kereskedő) az őket térben is körülvevő tanyás gazdák csoportjaitól (Erdei é. n.). A két réteg különbözősége csak egy más léptékű, a tárgyak kvalitatív különbségeit figyelembe vevő vizsgálatból derülhet esetleg ki.

Vajon mennyire valós kép az, amit kaptunk, főleg ha eredményeinket összehasonlítjuk más kutatásokkal? Meglepő azonosságokat lehet felfedezni, ha eredményeinket összehasonlítjuk akár a már említett vagy más történeti, illetve jelenkutatásokkal. Például Kocsis Gyula is hagyatéki leltárakkal vizsgálta Cegléd tárgyellátottságát a 19. század közepén. A részletesen ismertetett munkaeszközök kapcsán hozzánk hasonlókat tapasztalt: sok a szegényes, a hiányos, a kevés eszközzel rendelkező gazdaság (Kocsis 1993).¹⁸ Ugyanakkor, mint már jeleztük, a ceglédi, valamint a keszthelyi kutatások is azt mutatják, hogy az iparosok vagy az értelmiségiek nem foglalkoztak igás gazdálkodással.¹⁹ Fél Edit és Hofer Tamás jelenkutatáson alapuló vizsgálatai is alátámasztják az általunk tapasztaltakat. Kocsis vagy Átány tárgyakban is tükröződő társadalmi rétegződése, annak tárgyakban ponto-

san kimutatható árnyalt különbségei (pl. gyalogember – ígás ember különböző csoportjai) azon túl, hogy megerősítik megállapításainkat, az eredményeink értelmezését is nagyban segítik. Például az átányi kutatások is felhívják a figyelmet arra, hogy a kevés földdel, szőlővel rendelkező ígás gazdaságok és a földdel nem rendelkező aratók, napszámosok tárgyi világában mennyire árnyalatnyiak a különbségek. Fél Edit és Hofer Tamás külön felhívja a figyelmet a vagyoni/társadalmi rétegződés vizsgálatakor arra, hogy milyen nagy figyelmet kell szentelni a gazdaság korának is, egyáltalán nem mindegy, hogy 5, 10, 30 vagy 50 éves. Átányon is például az egyedül élő özvegyek jellegzetes rétegét alkotják a társadalomnak, akár tárgyainak összetétele, akár sokszor szegényes vagyoni helyzetük miatt (Fél 1941:1–8; Fél–Hofer 1964:43–63). Elemzésünkéből is kiderült, hogy az özvegyek, idős gazdák helyzete, tárgyi világa mennyire más – átalakult, felbomlott –, mint egy „átlagosé”. A viszonylag sok özvegy a csoportjainkban nem csak azzal függ össze, hogy a hagyatéki leltárak funkciójukból következően elsősorban idősek viszonyait rögzítik. Meleg Attila kutatásaiból is kiderül, hogy meglepően magas lehetett az egyedül élő özvegyek száma Halason (7–10 százalék, Meleg 1995:82–86).

Egyet nehéz megválaszolni: vajon az egyes csoportok/rétegek milyen arányát képezték a halasi társadalomnak? Ennek egyik legfőbb oka, hogy közel száz év változásait kellene egy statikus képbe rögzíteni, aminek nincs is sok értelme. A változások óriásiak voltak, amire mi is részletesen kitértünk. A földaprózódás, az elszegényedés időszakunk alatt tapasztalható különösen nagy mértéke miatt csak tájékozódásul szolgálhat a 5. táblázat, amely a nagy csoportok/rétegek arányát mutatja az összes leltár alapján.²⁰ Az mindenestre látható, hogy a legszegényebb rétegek hiányától eltekintve minden földdel/szőlővel rendelkező réteg nagyobb torzulások nélkül van reprezentálva.

A mindennapok keretétől szolgáló tárgyak mennyiségén alapuló elemzés megrajzolta a halasi társadalom több nagy jellegzetességét, egyfajta képét. Ez a kép valószínűleg módosulni és főleg finomodni fog, amikor majd a kézzelfogható mindennapokig hatolunk az egyes tárgyak, tárgycsoportok elemzésével. Minél több szemszögből vizsgálódunk, annál jobban ragadhatjuk meg a valóságot, de annál jobban nyilvánvalóvá válik az is, hogy reménytelen feladat a történeti valóságnak vagy az elmúlt korok emberei mindennapjainak egy jelenkutatáshoz hasonló feltárása.

JEGYZETEK

1. Hasonlóan hasznos és sok ötletet adó volt Hofer Tamásnak (1983) a tárgyi világ kutatástörténetéről és lehetséges új útjairól írt tanulmánya, valamint Hans-Erich Bödeker (1994) hasonló megközelítésű munkája.
2. Bernard Lepetit (1995:155) a következőket írja ezzel kapcsolatban: „... a vizsgálati léptékek ellenőrzött megsokszorozása képes újabb ismeretekhez juttatni bennünket, ha eleve feltételezzük a valóság összetettségét (a társadalmi dinamikának többféle elve van, és különféle oksági összefüggések szerint lehet értelmezni) és elérhetetlenségét (a végső szó sohasem adott, és a modellkészítést mindig újra kell kezdeni)”.
3. A Kiskunhalasi Levéltárban (Bács-Kiskun Megye Levéltára Kiskunhalasi lt. V.201.B. 4. Vegyes közigazgatási iratok) elsősorban hagyatéki leltárakat találtunk, amelyek többsége összeírás, és ez összefügghet azzal, hogy kiskorú árvák vagyonának a megőrzését biztosították. A teljes va-

gyonra vonatkozó becslők vagy árverések a corpus egyharmadát sem teszik ki. Felhasználtunk még néhány végrendeletet, osztályos egyezséget és vagyonleltárt.

4. A hagyatéki és vagyonleltárak sohasem teljesekek, mindig hiányozhatnak tárgyak vagy tárgycsoportok, de nagy problémát jelenthet, ha nem reprezentálják jól a vizsgált közösség kor-, vagyoni vagy társadalmi összetételét. A hiányokat mindig számításba kell venni az elemzés során, de nagy mennyiségű leltáron végzett elemzés és jól megválasztott elemzési módszerek segíthetnek a bizonytalanságok kiküszöbölésében. Nem használtuk fel elemzésünkben a nagy hiányokat mutató hagyatéki és vagyonleltárakat (például azokat, amelyekben csak az értékesebb gazdasági eszközöket és az állatokat írták össze). A hagyatéki leltárak hiányosságairól és megbízhatóságáról további és részletesebb információkkal szolgál például Benda Gyula (1989, 1992) vagy Granasztói Péter (1996b).
5. A „városias” jelzőt olyan társadalmi rétegekkel (értelmiségi, iparos, kereskedő) kapcsolatban használjuk, amelyeket a várostörténet-írásunk hagyományosan jellegzetes városi rétegekként tart számon.
6. A „bolti portékák” nincsenek a tárgyak számába beleszámítva.
7. Ha viszont Kiss Lajos *Szegény ember élete* című könyvét olvassuk, széles rétegekkel találkozunk, akiknek nagyon kevés vagy sokszor ruháján kívül semmilyen tárgya sem volt (Kiss 1981).
8. Ezek többségét későbbi elemzéseinkben már nem használtuk fel.
9. A hét csoport megállapításánál a Néprajzi Múzeum Inventárium Gyűjteményében Benda Gyula vezetésével kialakított csoportosításra, rendszerezésre támaszkodtunk.
10. A faktorelemzésben a változókat a 200 leltár 7 tárgytípusának darabszámai jelentették. Az elemzésből bennünket elsősorban a 200 egyed – az elemzés eredményének grafikai ábráján megállapított – csoportosulásai érdekelték, de a végeredmény ismertetésekor, illetve értelmezésekor felhasználtuk a faktorsúlyokat is. A faktorelemzéshez három részre osztottuk a leltárakat. Ezt a technikai okokon kívül az is szükségessé tette, hogy a hasonló arányokkal rendelkező, de a darabszámot tekintve nagy különbségeket mutató leltárakat külön kezeljük. Az első csoport a 185 darabnál többel rendelkezőket tartalmazta, a második a 185 és 100 közöttieket, míg a harmadik a 100 alattiakat. Nem volt egyenlő a csoportok egyedszáma, de így jobban sikerült a hasonló jellegűeket együtt tartani. Ugyanakkor az összes leltárt alapul véve is elvégeztük a faktorelemzést és annak értelmezését, aminek eredményét később, az általános összefüggések kapcsán érintjük. Elemzésünk a francia J. P. Benzecri különleges faktorelemzésével, az ún. korrespondencia elemzéssel történt. Ehhez Philippe Cibois szociológusoknak és történészeknek kifejlesztett TRI-DEUX (Logiciel d'analyses factorielles et post-factorielles) nevű programját használtuk. A faktorelemzés társadalomtörténeti alkalmazásához és lehetőségeihez lásd még: Cibois 1987, Guerreau 1981.
11. Jelen tanulmányunkban csak az ágyneműs leltárakra támaszkodó elemzés eredményeit mutatjuk be (n=135). De a faktoranalízist elvégeztük az ágynemű nélküliekkel is (n=65), amelynek eredményei nem mutattak nagy különbségeket. Kivételt a 100 darabnál kevesebb tárggyal rendelkező harmadik csoport jelent, ahol eleve 46 százalékot tett ki az ágynemű nélküliek aránya. Itt egy olyan csoport volt (gazdálkodó iparos, szegény), amely tárgyi világának összetétele alapvetően különbözött, és ami ezért a grafikonon és részletes elemzésünkben is szerepel. Ezenkívül ebből a csoportból néhány egyedi esetet is idézünk majd az egyes csoportok részletes elemzésekor.
12. Az iparos gazdálkodók első csoportjának egy része is.
13. Ennek oka, hogy forrásaink többsége csak összeírás. Így viszont még érzékelhetőbbé, valószínűbbé válnak a vagyoni különbségek, hiszen egy mezővárosi társadalomban a vagyonosság igazi mutatója a földnagyság és az állatszám volt. A néhány nem mezőgazdaságból élő vagyona megállapításának nehézségét mindig ellensúlyozza jellegzetes jogállása, társadalmi rétege (pl. zsidó kereskedő, nemes).

14. Az átlagos juhdarabszámról csak a függelék táblázata tájékoztat.
15. A földek nagyságát szinte mindig redimált forintban adták meg. Ez után járt megfelelő nagyságú szántóföld, kaszáló, kender- és kukoricaföld, nádjuss stb. A földbirtokviszonyok korszakunk második felére áttekinthetetlenül váltak, hiszen az egyes földdarabokat a tiltások ellenére külön is értékesítették. Ez az állapot a hagyatéki leltárakban is tetten érhető, az egységesítés lehetetlennek tűnt.
16. Az okok között lehet még megemlíteni, hogy a Redemptio után néhány évvel megindult a földaprózódás, sokan gyorsan elszegényedtek. De csak a hagyatéki leltárak szolgáltatta információk alapján nem tudjuk jelenleg eldönteni ezt a kérdést.
17. Két számítást végeztünk, először az 1800 előtt és után keletkezett leltárak arányát hasonlítottuk össze (34,5 százalék , illetve 65,5 százalék) a csoportokéval, majd a harmincévenkénti időszakok átlagait (1760–1790, 1790–1820, 1820–1850; 21 százalék, 52 százalék , 27 százalék).
18. Hasonlókat tapasztalt Szilágyi Miklós (1995) gyomai vizsgálataiban: „A mai szemmel szegényesnek látszó szerszámkészlet-leltár mégsem lehet a rossz adminisztráció következménye. Nem valószínű, hogy lényegesen gazdagabb lett volna ennél a szerszámanyag; a legszükségesebbek mindenütt megvoltak, a nem minden nap szükségeseikkel pedig kölcsönösen kisegíthették egymást.” (Szilágyi 1995: 192–193).
19. Király–Benda 1988.
20. Az összehasonlíthatatlanságra jó példa, hogy a 100 forintos vagy annál több földdel rendelkezők – akik a csoportjaink két nagygazdálkodó rétegének felelnek meg (15 százalék az arányuk) – aránya 1745 és 1855 között kb. 50 százalékról kb. 5 százalékra csökkent (Bagi 1995: 103).

IRODALOM

BAGI GÁBOR

1995 Jász kun kerület társadalma a Redemptiótól a polgári forradalomig. Szolnok.

BENDA GYULA

1989 Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII–XIX. században. Zalai Gyűjtemény 28:241–249.

1992 Az anyagi kultúra történeti vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás. *In* Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Mohay Tamás, szerk. 383–387. Budapest.

BENJAMIN, WALTER

1982 Das Passagen Werk. *In* Gesammelte Schriften, Band 5, Teil 1. Frankfurt am Main.

1989 Paris, capitale du XIXe siècle. Le livre des passages. Paris.

BÖDEKER, HANS-ERICH

1994 Marchands et habitat: Le Nord-Ouest d'Allemagne vers 1800. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 41(4): 571–600.

CIBOIS, PHILIPPE

1987 L'analyse factorielle. Paris.

ERDEI FERENC

é.n. Magyar város. Budapest.

FÉL EDIT

1941 Kocs 1936-ban. In Tanya, falu, mezőváros I. Budapest.

FÉL EDIT – HOFER TAMÁS

1961 Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények 6(2).

1964 A monográfikus tárggyűjtés. Az átányi példa. Néprajzi Értesítő 46:5–89.

1974 Geräte de Átányer Bauern. Koppenhagen–Budapest.

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest.

GRANASZTÓI PÉTER

1996a Az ágyszéktől a selyemkanapéig – A kiskunhalasi lakáskultúra változása 1760 és 1850 között. Néprajz szakdolgozat.

1996b Le changement de l'habitat dans un bourg de la Grande Plaine de Hongrie. DEA szakdolgozat. EHESS, Paris.

GRIBAUDI, MAURIZIO – ALAIN BLUM

1990 Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace sociale. Annales ESC 45(6):1365–1402.

GUERREAU, ALAIN

1981 Analyse factorielle et analyses statistiques classiques: le cas des ordres mendiants dans la France médiévale. Annales ESC 36(5):869–912.

HOFER TAMÁS

1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárggyűjtések néprajzi elemzése. Népi Kultúra – Népi Társadalom 13:39–65.

KIRÁLY FERENC – BENDA GYULA

1988 Iparosok egy kisváros társadalmában. Keszthely 1711–1850. In VI. Kézművespartörténeti Szimpózium. Veszprém 1988. november 15–16. Nagybákay Péter – Németh Gábor, szerk. 31–47. Veszprém.

KISS LAJOS

1981 A szegény emberek élete I. A szegény ember élete. Budapest.

KOCSIS GYULA

1993 Ceglédi háztartások tárgyi ellátottsága a 19. század második felében. Ceglédi Füzetek 28:33–46.

LEPETIT, BERNARD

1989 L'histoire quantitative: deux ou trois choses que je sais d'elle. Histoire & Mesure 4(3–4):191–199.

1995 Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. Aetas 1(4):142–159.

LEVI, GIOVANNI

1985 Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris.

MEINERS, UWE

1985 Wohnkultur in süddeutschen Kleinstädten vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. Soziale Unterschiede und Wertestrukturen. In Nord-Süd Unterschiede in der städtischen und ländlichen Kultur Mitteleuropas. G. Wiegmann, Hrsg. Münster.

MELEG ATTILA

1995 Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetei 14:63–107.

MOHRMANN, RUTH-E.

1984 A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai. Ethnographia 95(3):429–443.

1990 Alltagswelt im Land Braunschweig 1–2. Münster.

NAGY SZEDER ISTVÁN

1923 Adatok Kiskunhalas város történetéhez. Kiskunhalas.

1926 Adatok Kiskunhalas város történetéhez. Kiskunhalas.

REVEL, JACQUES

1996 Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. Aetas 2(4): 217–238.

ROCHE, DANIEL

1979 Inventaires après décès parisiens et culture matérielle au XVIIIe siècle In Les actes notariés: source de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles. B. Vogler. ed. 231–239. Strasbourg.

1981 Le peuple de Paris. Paris.

1989 La culture des apparences. Une histoire du vêtement. Paris.

1997 Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle). Paris.

ROTH, KLAUS

1980 Historische Volkskunde und Quantifizierung. Zeitschrift für Volkskunde 76:37–57.

SZILÁGYI MIKLÓS

1966 Egy inséges esztendő hatása a gazdálkodásra. In Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 5:91–108.

1995 Társadalom és műveltség Gyomán In Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. 164–260. Debrecen.

PÉTER GRANASZTÓI

Everyday utensils and a market town's way of life (Kiskunhalas 1760–1850)

This article aims to analyse a market-town's, Kiskunhalas' way of life in the 18th and 19th century, on the basis of everyday utensils that were recorded in various inventories of that time. With the help of statistical methods the complex and multi-layered structure of the local society was examined. At the same time it turned out that the material culture of the households that is mirrored in the

inventories is to a high degree homogeneous. That means that we can find very few marginal groups in our sample. What does make a difference between the various social categories is the quantity of utensils.

It was the other main characteristic of Kiskunhalas' local society that nearly all of its inhabitants were occupied in agriculture in some degree: priests, noblemen, Jewish and Greek merchants, craftsmen and cotters. The picture we gained in this way about Kiskunhalas' society seems to be much more differentiated than the one contained in Erdei's classic descriptions of market-towns' societies in the second half of the 19th century. In the period we examined no signs of sharp distinction between the way of life of the inhabitants in the town centre and those living at the periphery are apparent.

FÜGGELÉK

1. táblázat. A tárgyi világok hasonlósága alapján kialakult nagy csoportok

	Bútor	Ágy- nemű	Ruha	Konyha- háztart.	Szer- szám	Gazdál- kodás	Egyéb
Nagygazdálkodók I. (8)	45,8	38,5	18,9	181,0	59,60	86,5	16,5
Nagygazdálkodók II. (10)	19,5	15,1	4,6	97,5	53,90	71,6	11,1
Gazdálkodó iparosok I. (6)	20,0	17,2	16,2	122,5	111,30	55,3	4,0
Középgazdálkodók I. (16)	42,3	29,8	13,1	174,6	35,80	35,0	13,6
Középgazdálkodók II. (13)	17,0	11,8	8,0	148,0	33,80	38,3	1,4
Kisgazdálkodók I. (13)	11,2	7,4	4,5	60,7	24,80	30,5	1,7
Kisgazdálkodók II. (13)	12,6	11,5	7,5	72,8	22,00	17,2	0,6
Gazdálkodó özvegyek (5)	18,0	17,8	32,0	90,8	30,40	15,6	15,2
Gazdálkodó iparosok II. (6)	9,0	0,0	0,0	17,5	21,00	8,0	0,3
Alig gazdálkodók (10)	9,0	10,2	1,9	28,3	8,60	8,7	0,6
Nem gazdálkodók I. gazdag (4)	36,6	23,6	34,6	111,6	27,00	10,6	18,8
Nem gazdálkodók II. módos (6)	28,8	23,2	15,7	59,0	7,80	4,8	5,0
Nem gazdálkodók III. szegény (4)	9,8	12,8	7,5	61,5	20,50	4,3	2,3
Nem gazdálkodók IV. (9)	13,8	7,6	4,8	31,2	10,33	2,2	4,2

2. táblázat. Az állatállomány nagysága csoportonként

	Ökör	Tehén	Növendék	Ló	Juh
Nagygazdálkodók I. (8)	8,20	3,90	9,90	6,90	405,0
Nagygazdálkodók II. (10)	4,70	3,80	10,20	3,90	120,0
Gazdálkodó iparosok I. (6)	0,83	1,00	0,50	0,90	7,0
Középgazdálkodók I. (16)	1,70	1,50	2,60	2,60	135,0
Középgazdálkodók II. (13)	0,90	0,80	0,77	2,50	10,0
Kisgazdálkodók I. (13)	0,60	0,46	0,60	0,69	6,1
Kisgazdálkodók II. (13)	1,10	1,00	1,20	1,20	5,4
Gazdálkodó özvegyek (5)	0,20	0,40	0,60	0,00	61,0
Gazdálkodó iparosok II. (6)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,0
Alig gazdálkodók (10)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,0
Nem gazdálkodók I. gazdag (4)	0,00	0,40	0,80	0,40	0,0
Nem gazdálkodók II. módos (6)	0,00	0,00	0,00	0,00	122,0
Nem gazdálkodók III. szegény (4)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,0
Nem gazdálkodók IV. (9)	0,10	0,10	0,20	1,50	11,0

3. táblázat. Az állattal és ígás eszközökkel rendelkezők aránya

	Állattal rendelkezők aránya (százalék)	Ígás gazdaságok aránya (százalék)
Nagygazdálkodók I. (8)	100	100
Nagygazdálkodók II. (10)	100	100
Gazdálkodó iparosok I. (6)	83	66
Középgazdálkodók I. (16)	81	81
Középgazdálkodók II. (13)	62	69
Gazdálkodó özvegyek (5)	40	20
Kisgazdálkodók I. (13)	31	38
Kisgazdálkodók II. (13)	62	54
Gazdálkodó iparosok II. (6)	16	17
Alig gazdálkodók (10)	10	0
Nem gazdálkodók I. gazdag (4)	40	20
Nem gazdálkodók II. módos (6)	33	17
Nem gazdálkodók III. szegény (4)	0	0
Nem gazdálkodók IV. (9)	22	0

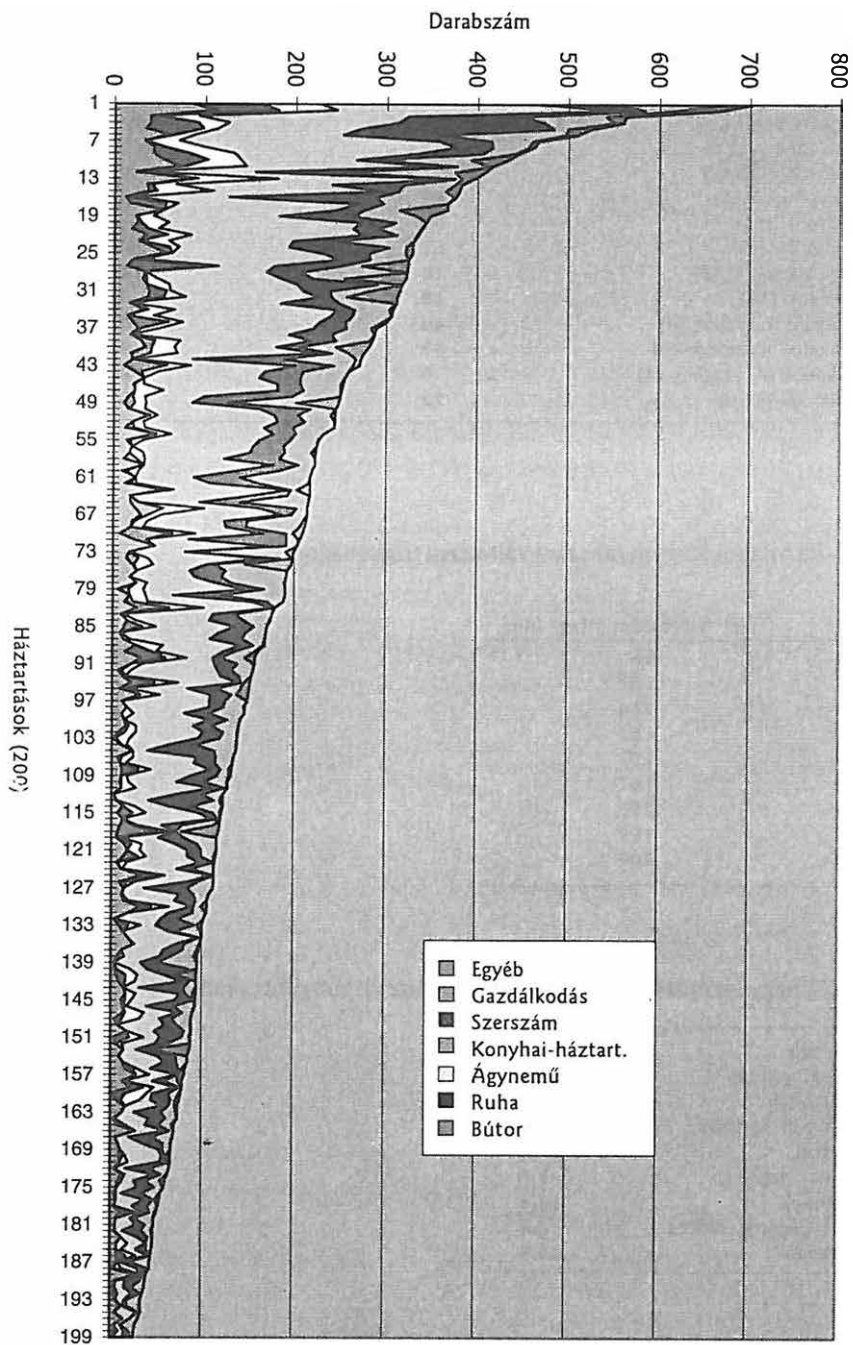
4. táblázat. Az átlagos tárgydarabszám változása tízévenként

Időszak	Tárgy darabszám átlaga (db)
1760–1769	96
1770–1779	129
1780–1789	184
1790–1799	155
1800–1809	192
1810–1819	161
1820–1829	256
1830–1839	199
1840–1849	209

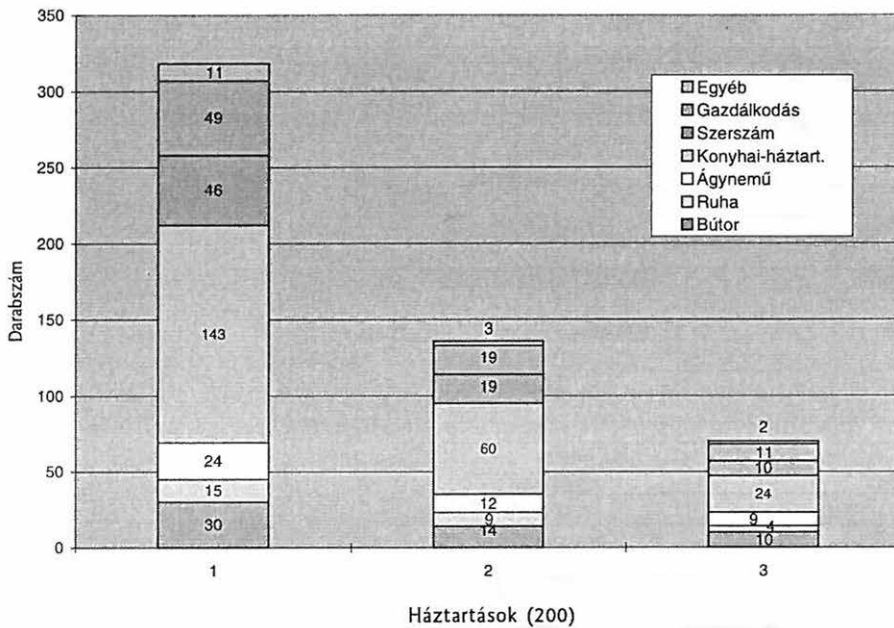
5. táblázat. A nagy társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított aránya

Nagygazdálkodó	15,6
Iparos gazdálk., gazdag	4,4
Középgazdálkodók	10,0
Középgazdálkodó szegény	8,0
Kisgazdálkodók	22,5
Iparos gazdálk., szegény	3,7
Alig gazdálkodók	14,4
Gazdálkodó özvegyek, módos	4,4
Nem gazdálkodók	16,8

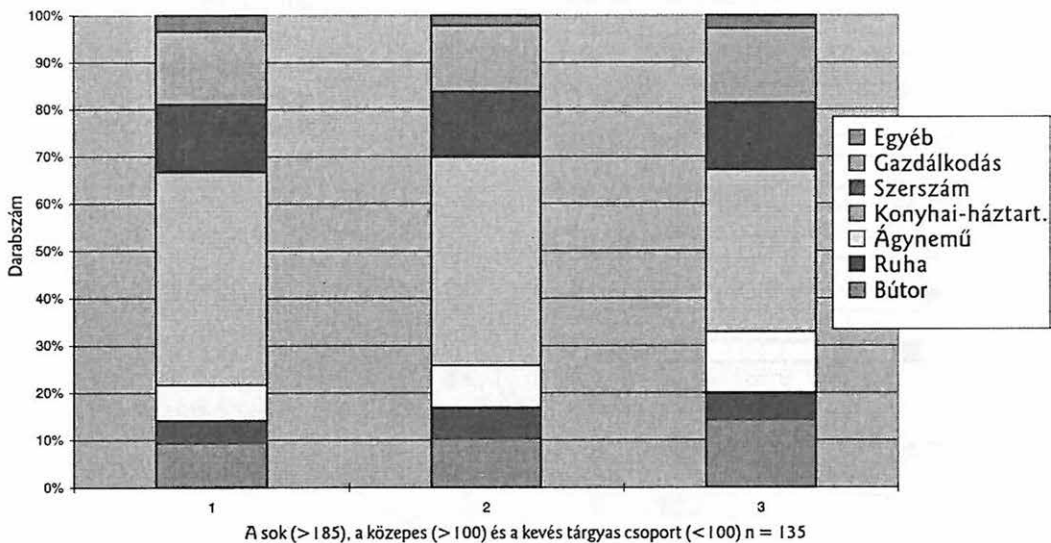
I. ábra. A tárgyi világ összetétele az egy inventáriumban összeírt összes tárgy nagyság szerinti sorrendjében

2. ábra. A tárgyi világ összetétele az ágyneművel rendelkező inventáriumokban (átlagos darabszám)

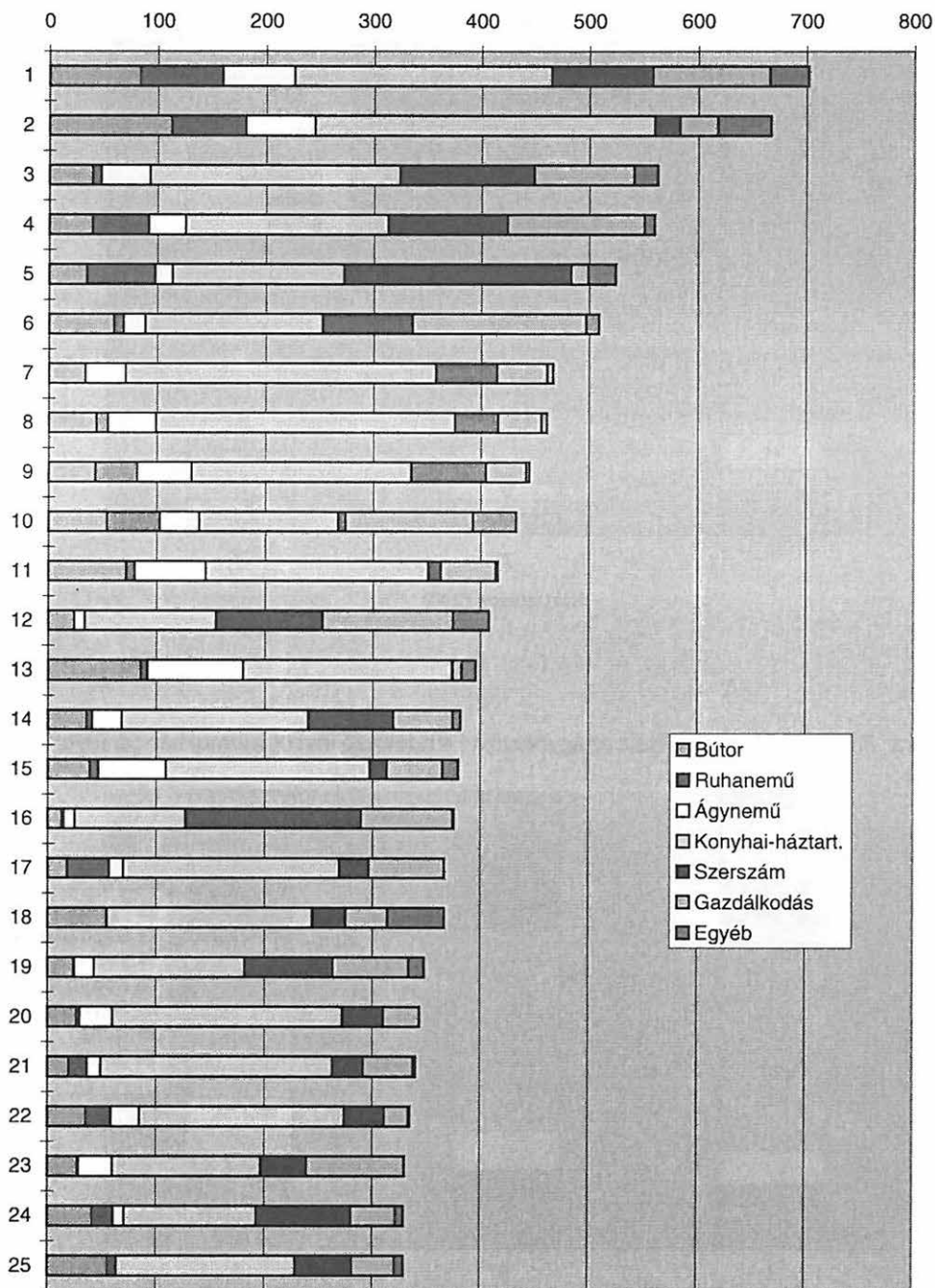

3. ábra. A tárgyi világ összetétele az ágyneművel rendelkező inventáriumokban (arányok)

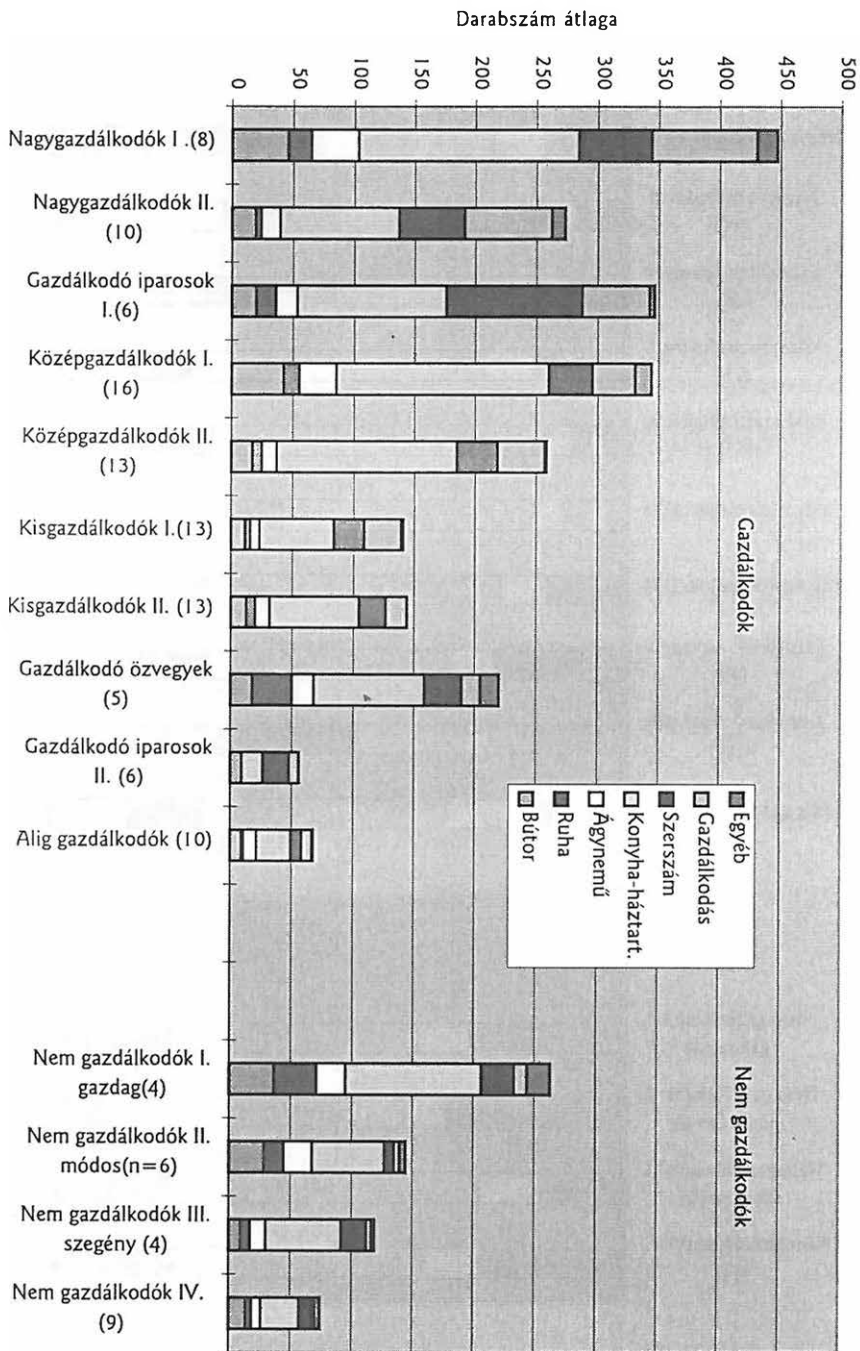

1998 I (1-2): 25-59.
Tabula

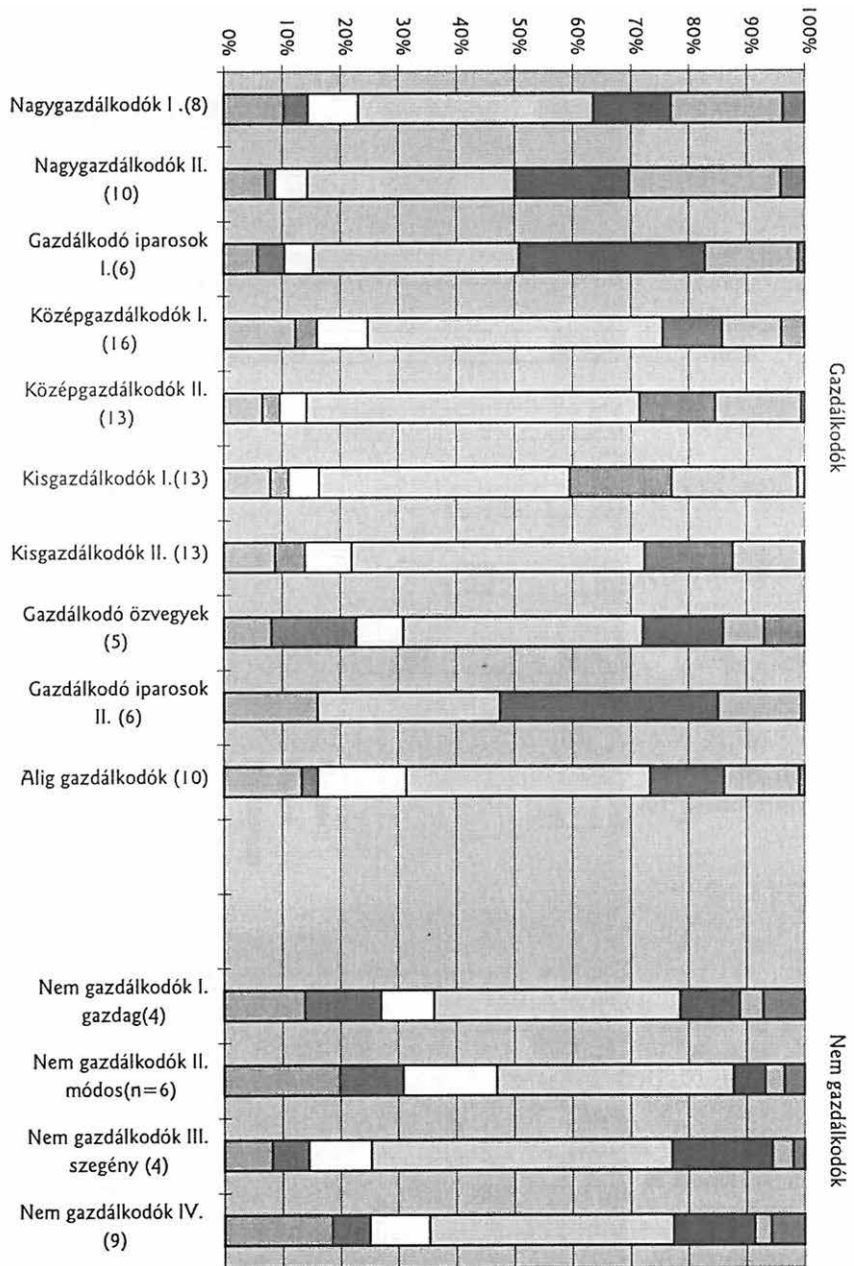
4. ábra. A 25 legtöbb tárgyval rendelkező tárgystruktúrája

5. ábra. A tárgyi világok hasonlósága alapján kialakult nagy csoportok I.

6. ábra. A tárgyi világ hasonlóságai alapján kialakult nagy csoportok II. (arányok)

7. ábra. Az állat állomány átlagos nagysága csoportonként

